

September 2022

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Verdrag van Faro Mausoleum in Doorn

Zwarte grafkorst **Funeraire fietstocht op Ameland**

Als 'verse' voorzitter, met een grote interesse in funerair erfgoed, mag ik hier voor de eerste keer iets schrijven. Waarom ben ik eigenlijk voorzitter geworden? Misschien stelt u zich deze vraag wel. Voor mij heeft dit enerzijds alles te maken met Bert Lever, mijn voorganger. Toen ik bij een lezing van Bert was in Bennekom, zag ik zijn passie en grote interesse in de verhalen over 'zijn' begraafplaats in Bennekom. En als ik andere bestuursleden of leden van werkgroepen spreek, voel ik diezelfde passie. En passie is waar het voor mij om gaat in het leven.

Anderzijds is er mijn eigen passie voor het verleden, voor het verhaal van een mens die op een begraafplaats zijn laatste rustplaats heeft gevonden. Die passie is ooit ontstaan in Hongarije, in Boedapest. Als meisje van 13 jaar mocht ik begin zeventiger jaren met mijn ouders mee naar die stad. Ik logeerde bij een oude dame, die (in mijn herinnering) op een begraafplaats woonde. Farkasréti temető was de naam van de begraafplaats, waar zij op of bij woonde. Als ik uit het slaapkamerraampje keek, zag ik in elk geval prachtige graven. Vilmos Aba-Novák (15 maart 1894-29 september 1941) ligt er bijvoorbeeld begraven. Hij was kunstschilder en graficus. En ook een oorspronkelijke vertegenwoordiger van de moderne kunst in zijn land, en in het bijzonder van de moderne monumentale schilderkunst. Hij was ook de gevierde maker van fresco's en kerkschilderingen in Zseged en

Boedapest. Als klein meisje ervoer ik de begraafplaats als spannend, misschien zelfs een beetje als griezelig, maar hij intrigeerde me ook. Later in mijn leven bezocht ik, soms bewust en soms onbewust van dat verleden, begraafplaatsen, keek ik naar monumenten en grafkelders en las ik de mooie teksten, gehakt in de stenen. En steeds weer was ik op zoek naar het verhaal van de mens die hier begraven was.

Toen ik in 2019 de begraafplaats Bosdrift in Hilversum bezocht, was ik op slag verliefd. Verliefd op deze verwaarloosde plek, verliefd op de soms wat overhellende graven, verliefd op de levensboom, de *Thuja plicata*, aangeplant in 1890. En toen ik later in dat jaar directeur werd van Uitvaartstichting Hilversum, werd ik lid van Terebinth. En nu ben ik de verse voorzitter van stichting Terebinth, die hoopt om, met u samen, nieuwe initiatieven te ontwikkelen, mooie excursies te organiseren, en ook nieuwe donateurs aan te trekken. Samen met oude bekenden van de stichting Terebinth die hun sporen al verdiend hebben en samen met een deels nieuw bestuur. Wilt u meer over mij weten? U kunt mij vinden op de sociale media. Wilt u een keer kennis met mij maken, mailt u mij dan gerust, ik hou ervan mensen te ontmoeten. Heeft u suggesties of goede ideeën, laat het me weten: voorzitter@terebinth.nl.

Ik heb er zin in om samen met u, al het moois wat er nu al is en al is ontstaan, gemaakt en gedaan door Terebinth, nog mooier te maken.

Anita van Loon

Anita van Loon leidt bezoekers rond op begraafplaats Bosdrift in Hilversum. Foto Bert Pierik

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 36 (2022) 3 ISSN: 1382-5259.

Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Corine Hendriks
Korrie Korevaart (hoofdredacteur)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen en Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebinth.nl
W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Nieuwstad 4
8713 JK Hindeloopen
T 06 5334 7657
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Anita van Loon (voorzitter)
Annemarie van Rijn (secretaris)
Arnold Visser (penningmeester)
Eward Timmerman (lid)
Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 32,50
idem met partner/huisgenoot € 43,50
bedrijven / instellingen € 80
bibliotheken / archieven € 32,50

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archiefphoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

Bij dit nummer

Politiek Den Haag krijgt zelden aandacht in ons blad, maar Haagse beslissingen hebben wel degelijk invloed op het beleid rond onze begraafplaatsen. In dit nummer de schijnwerpers op het Verdrag van Faro. Riemer Knoop legt de theorie uit en voor de praktijk schakelen we over naar de voorgenomen ruiming van de katholieke begraafplaats aan de Dijkweg in Naaldwijk. Zie ook de foto-reportage.

Wim Cappers ging mee met een onverwachte Terebinth-excursie naar het mausoleum van voormalig keizer Wilhelm II in Doorn. Hij schrijft over het belang van dit bouwwerk. Op Ameland kunt u de funeraire fietstocht uit dit nummer maken. Tjitske Zuiderbaan heeft meer nieuws over het indrukwekkende monument op de Noorderbegraafplaats in Assen (zie ook *Terebinth* 2022-1) en Henk-Jan van der Kolk neemt de zwarte grafkorst onder de loep. In de rubriek Uit het veld vertelt Harriët Tamminga over haar werk voor de stichting Boete en Verzoening. Een kleine greep uit dit nummer...

In het vorige nummer las u over wisselingen in de redactie. Sindsdien ben ik uit het bestuur gegaan om hoofdredacteur te worden van *Terebinth*. Corine Hendriks (zie Mens & plek) neemt de eindredactie voor haar rekening.

Ideeën of vragen? Mail redactie@terebinth.nl of bel 06 2417 3646! *Terebinth* is er voor alle donateurs, oude en nieuwe...

Korrie Korevaart

Op de themadag over de grafcultuur in het Gooi, in Laren, luisterden de deelnemers (op weg naar de grafheuvels) naar dichter Ruud Hehenkamp. Foto Ed Kuik

Foto voorzijde: Bronzen piëta van beeldhouwer Albertus Polydorus Termote (1887-1978) in de voorhof van de R.K. Begraafplaats Dijkweg in Naaldwijk, met merel – symbolisch voor de natuurwaarden van dit historische kerkhof. Foto Bert Pierik

Inhoud

- 2 Van de voorzitter
- 3 Mens & plek: Corine Hendriks
- 4 Het Verdrag van Faro
- 8 Zwarte grafkorst op begraafplaatsen
- 10 Keizerlijk mausoleum bij Huis Doorn
- 14 Fotoreportage begraafplaats aan de Dijkweg in Naaldwijk
- 16 Funeraire fietstocht op Ameland
- 20 Uniek gietijzeren monument hersteld
- 22 Broedvogels aan de Hofstraat
- 25 Boeken
- 26 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 27 Uit het veld: Harriët Tamminga
- 28 Toen... in Doorn

MENS & PLEK / CORINE HENDRIKS, NIEUWE REDACTEUR *TEREBINTH*

Lang hoefde Corine Hendriks niet na te denken toen ze benaderd werd voor de functie van redacteur voor *Terebinth*. Schrijven en redigeren zit haar in het bloed. Ze leefde er zelfs van. Dus toen Korrie Korevaart haar in een winkelstraat in haar woonplaats Leiden aanschoot over die functie, reageerde ze meteen positief.

Corine volgde in Nijmegen de lerarenopleiding Nederlands. Na de studie trok ze naar het 'wilde Westen'. Amsterdam was een tikkeltje té wild, maar Leiden voldeed. Ze werd er docent Nederlands. Orde houden bleek niet haar sterkste punt. Schrijven wel en dus ging ze freelancen. Ze schreef voornamelijk over bloemen- en groenteteelt, maar net zo makkelijk over auto's, of podium en geluid.

Toen ze haar zeshonderdste factuur schreef, was het freelancen klaar. Later, als redacteur bij de Universiteit Leiden schreef Corine artikelen en digitale nieuwsbrieven over alle aspecten van de universiteit. Haar specialiteit was redigeren.

Ze had het er enorm naar haar zin, maar ging in oktober 2021 met pensioen. Haar verplichte vrije tijd wilde ze zinvol besteden.

De nieuwe redacteur, Corine Hendriks, op een oud kerkhof: Zijlpoort in Leiden. Foto Sandra Dehue

Corines affiniteit met funerair erfgoed bleef steken bij bezoeken aan buitenlandse kerkhoven tijdens haar vakanties. In de korte tijd dat ze nu in de redactie van *Terebinth* zit, merkt ze al wel dat het als thuiskomen voelt. Vanuit haar overtuiging dat de waarde van funerair erfgoed onderschat wordt, wil ze zich inzetten voor het behoud ervan. 'Maar,' vindt ze zelf, 'ik moet nog veel leren.'

Op de foto ziet u Corine op de katholieke begraafplaats Zijlpoort in Leiden. Tijdens de coronacrisis wandelde ze om in beweging te blijven. Na de aanleg van een nieuwe brug, ontdekte ze dat Zijlpoort slechts vijf minuten lopen was. Sindsdien is ze er regelmatig te vinden. Ze noemt het een sfeerkerk, een monument van tijdelijkheid en vergankelijkheid. Het verzoent haar met de dood.

Tjitske Zuiderbaan

‘Faro’ bezorgt **funerair erfgoed** vooral **kansen**

Alle foto's op pp. 4-7 zijn van de R.K. Begraafplaats aan de Dijkweg in Naaldwijk (zie ook de fotoreportage op pp. 14-15). Deze foto geeft de beschutte, intieme sfeer weer. Foto Hugo Veerkamp

In de kolommen van *Terebinth* wordt vaak bericht over de verbinding tussen funerair erfgoed en de politieke werkelijkheid. Aan het Verdrag van Faro lijken de voorvechters van het behoud van funerair erfgoed echt iets te hebben. Op verzoek van de redactie deelt Riemer Knoop, adviseur cultureel erfgoed en voormalig lector aan de Reinwardt Academie, zijn denkbeelden over ‘Faro’ met ons.

Het Verdrag van Faro (2005)

Het *Kaderverdrag over de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving*, dat de leden van de Raad van Europa in 2005 in de Portugese stad Faro gesloten hebben, is een intentie, een voornemen. Het is een inspanningsverplichting die de landen die meedoen met het verdrag, elkaar beloven – mét een rapportagesysteem, maar zónder sancties. Van de 53 lidstaten van de Raad heeft de helft ‘Faro’ al in de eigen wetgeving opgenomen. Onze regering heeft nog niets officieels gedaan, behalve laten uitzoeken wat toetreding aan consequenties en kansen oplevert. De algemene verwachting is dat het nieuwe kabinet nog dit jaar zal tekenen. Alle kaarten liggen op tafel. Maar waar gaat het om?

Een paar punten zijn belangrijk. Ten eerste is het Verdrag van Faro een zogenaamd kaderverdrag: het verdrag bevat uitgangspunten, het levert een kader. Ten tweede: dat kader behelst dat de processen rond het begrip ‘erfgoed’ worden omgedraaid. Niet het erfgoed en de beste bescher-

ming daarvan staan in het verdrag centraal. Daar is namelijk al van alles voor geregeld. Nieuw uitgangspunt is dat elke gemeenschap recht heeft op haar eigen erfgoed. Leidend zijn dus niet meer de ‘erfgoedmachines’ van nationale staten, zoals bij ons de bestaande rijks erfgoedlijsten met bijbehorende staatscommissies en deskundigencomités (onze Raad voor Cultuur) en de monumentenexperts, subsidieregelingen en het industrieel complex van restauratie en conservering. Zij bepalen niet meer alles. Centraal in dit verdrag staan gemeenschappen die geven om hun directe leefomgeving of om bijzondere thema's. Het zijn de buurten, wijken en amateur erfgoedbewegingen die zich hebben georganiseerd in veelal plaatselijke of (bijzondere) verenigingen of stichtingen. De crux van het Verdrag van Faro zit hem in het feit dat zij zélf kunnen bepalen wat voor hen van waarde is. En dat overheden (meervoud) mogen worden aangesproken op ondersteuning van de inspanning die de gemeenschappen leveren voor het behoud en beheer van hun erfgoed. Overheden moeten dus van alles: het rijk en de lagere overheden, zijn er nu voor ons.

Omdraaiing wegens genocide

‘Faro’ omvat nogal wat en is aanleiding voor misverstanden gebleken. Zo denken sommige organisaties dat

Aan het Verdrag van Faro lijken we echt iets te hebben

je kunt volstaan met bestaande monumenten nóg meer open te stellen voor het publiek. Het erfgoed moet er voor de gemeenschappen zijn, toch? Dat is half waar – erfgoed zonder publiek is moeilijk in stand te houden. Maar voor erfgoed zonder draagvlak geldt dat nog veel sterker. ‘Faro’ dwingt staten en hun overheden rekening te houden met dat draagvlak. Dat moet er zijn en de overheid dient ernaar te zoeken.

Dat valt des te beter te begrijpen als je kijkt waar ‘Faro’ vandaan komt. In deze tijd van de Russische aanval op Oekraïne is dat onverhoopt weer superrelevant. De Balkanoorlog van de jaren negentig werd niet alleen gekenmerkt door genocide, maar ook door gerichte vernietiging van het erfgoed van de vijand – vaak etnische minderheden in eigen land. De daders waren neonationalistische eenheden – soms opnieuw uitgeroepen staten – die zich beriepen op allerhande territoriale en historische feiten en verdichtsels. De Raad van Europa wil daar met het Verdrag van Faro iets aan doen: laat het erfgoed nimmer van staten zijn, maar uitsluitend van gemeenschappen. Laat het een mensenrecht zijn om je eigen erfgoed te mogen aanwijzen (vrijheid van identiteit) en te kunnen koesteren. Het moet er dan nog wel zijn. En dan kom je al snel bij bewegingen van onderop en participatieve processen. Waarover later meer.

De burger centraal, overal

Een kernbegrip van ‘Faro’ is *integratie*. Mensen en groepen moeten met elkaar praten; dat staat centraal. Om te voorkomen dat er alleen lippendienst aan hoge idealen wordt bewezen, is een belangrijk Faro-principe dat in allerlei ontwikkelingen – ruimtelijk, ecologisch, economisch, cultureel – moet worden nagegaan of de

Nieuw: elke gemeenschap heeft recht op haar eigen erfgoed

erfgoedeisen en -verwachtingen alsook de stem van de gemeenschappen zijn betrokken. Daar gaat de betreffende overheid dan maar mooi achteraan, zo is de gedachte. Met name het horen en vervolgens integreren van de lokale minderheidsstem is cruciaal. ‘Faro’ overbrugt op het punt van erfgoed de kloof tussen burger en overheid.

Wat betekent dit voor funerair erfgoed?

‘Faro’ betekent voor de funeraire erfgoedsector niets meer of minder dan voor ander erfgoed: ondersteunende regelgeving voor erfgoedinitiatieven van burgers, financiering die aansluit bij de niet-institutionele aard van die initiatieven en vooral: je gezien en erkend weten – mits wat je voorstelt ‘van onderop’ komt en niet-commercieel maar privaat (niet-overheid) is. Met dat niet-overheid en niet-markt kom je dan al gauw op het gemeenschappelijke dat burgers verbindt en waar zij uit kunnen putten in evenwicht met anderen.

Erfgoed is een toegekende waarde, een waarde die je hecht aan dingen die er gewoon zijn

Dat is dan wel heldere taal, maar nog geen heldere boodschap. En dat kan ook niet, want op het moment dat burgerparticipatie je uitgangspunt is geworden, kun je als overheid minder vaak zelf het initiatief nemen. Je moet zorgen dat de burgers dat doen, hen daartoe verleiden, in staat stellen en hen ondersteunen. Dat kan verschillende gevolgen hebben, zoals het bij wet vastleggen dat burgers mee of zelfs anders mogen beslissen over zaken die hun direct aangaan – iedereen is zijn/haar eigen leefomgevingsexpert! Het kan ook verruiming betekenen van het begrip commercieel vastgoed (en gemeentelijke gronduitgifte) waar cultureel vastgoed in het geding is. Dan kan bijvoorbeeld een commercieel lage waarde van een erfgoedlocatie worden opgewaardeerd naar die van bedrijfsterrein.

Het priestergraf ligt vlakbij de opgang (de ingang van het eigenlijke kerkhof, achter de voorhof), samen met de oudste keldergraven.

Foto Korrie Korevaart

Pas op: erfgoed

Een laatste woord over erfgoed. In *Terebinth* rijst doorgaans het beeld op van erfgoed dat bewaard moet worden en beschermd tegen verval. Er is sprake van dreigend, ja onherstelbaar verlies, als iets niet bekwaam en gedurig van liefde en aandacht wordt voorzien. Dat beeld is maar ten dele correct. Erfgoed is, in mijn ervaring, niet zozeer wat je van vorige generaties krijgt overgedragen als wel een toegekende eigenschap, een waarde die je hecht aan dingen die er gewoon zijn – soms stokoud, soms ook super-recent maar altijd de moeite waard. Aandacht, daar draait het om. Door de toewijding die je zélf aan iets, materieel of immaterieel, verkiest te geven, krijgt het erfgoed *waarde*. Die sluit dingen van vroeger in – maar zeker niet alles en ook niet ongekwalficeerd. Je moet er wat voor doen, anders is het een doolie lijst (rijksmonumenten) of verzameling (museale collecties). Maar laten we wél keuzes maken: als je niet kiest, wordt het een erg volle boel. Wij mogen er zelf ook wat van vinden!

Uitgerekt heden

Funerair erfgoed heeft een belangrijke eigenschap. Bij grafcultuur wordt, anders dan bij een monumentaal gebouw, altijd naar een – niet per se – bekend persoon verwezen. Verwijzen is dus een factor en daarom zelf ook object van aandacht. En dat verwijzen vindt in een heden plaats dat steeds voortduurt, een eindeloos heden. Dat maakt funerair erfgoed zo bijzonder.

Riemer Knoop

Zie voor alle informatie over het Verdrag van Faro: cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro. Voor 'maatschappelijk vastgoed', zie lsabewoners.nl

Hoekje met kindergraven, rechts van de opgang. Foto Korrie Korevaart
Foto onder: Nog steeds bloeien de bloemen. Foto Hugo Veerkamp

Vrijwilligers nemen op 23 september 2020 de stand van zaken rond het groen op, samen met twee studenten van de Reinwardt Academie. Foto onder: Aad van Uffelen overhandigt op 2 februari 2021 bij de opgang naar het kerkhof zijn rapport over de natuurwaarden van deze bijzondere plek aan wethouder Leen Snijders en André Vijverberg, penningmeester van het parochiebestuur.

Het Verdrag van Faro in de praktijk: Faro in Naaldwijk...?

Alweer twee jaar geleden berichtte *Terebinth* (2020-3) over de dreigende ruiming van de katholieke begraafplaats aan de Dijkweg in Naaldwijk (gemeente Westland). Laten we de recente gebeurtenissen eens in het licht van het komende Verdrag van Faro bekijken.

Om de ruiming van het kerkhof, gewenst door het parochiebestuur, te voorkomen, sloegen diverse partijen de handen ineen. Nog in september 2020 diende *Terebinth*, samen met het Genootschap Oud Westland, het Cuypersgenootschap en Heemschut een aanvraag in bij het College van Burgemeester en Wethouders om het oude kerkhof de status van gemeentelijk monument te geven.

Lucratief erfgoed

Tegelijkertijd ging een groep van twaalf vrijwilligers aan het werk: er kwam een website, er werden contacten gelegd en er werd informatie verzameld. Bovendien ondertekenden ruim duizend mensen een petitie. Doel: het behoud van het historische kerkhof, inclusief hulp aan het parochiebestuur om het kerkhof kostenneutraal te kunnen restaureren en onderhouden.

De werkgroep voerde in oktober een gesprek met het parochiebestuur, maar dat wilde (en wil nog steeds) het kerkhof ruimen en de grond – hartje Naaldwijk – lucratief verkopen. De vrijwilligers (Westlanders: parochianen en niet-parochianen) overhandigden begin 2021 de handtekeningen aan de wethouder Cultuur en stelden een *Toekomstvisie R.K. Begraafplaats Dijkweg* op, terwijl een lid van Natuur-Westland (Natuurlijk Delfland) een *Pleidooi voor behoud van de natuurwaarden op het katholieke kerkhof van Naaldwijk* schreef. De vrijwilligers waren en zijn bereid om een stichting op te richten en de handen verder uit de mouwen te steken.

Enkele rondes bezwaarschriften en rapporten verder is de situatie nog steeds niet duidelijk: wordt het kerkhof nu gespaard of niet?

Participerende burgers

Intussen organiseert de overheid cursussen om de burgers kennis te laten maken met het Verdrag van Faro... De vraag van *Terebinth* is echter: wat gaat de overheid zich van dit verdrag aantrekken? Die lijkt nog steeds de 'oude' criteria en maatstaven te hanteren – wat is monumentaal en wat niet? Wat gaat de overheid zich aantrekken van die participerende burgers, die zich duidelijk uitspreken over wat zij als hun erfgoed willen bewaren? Ook als dat erfgoed geen erkend 'ensemble' is en niet de vereiste monumentale score haalt...?

Terug naar Naaldwijk: er is in het gemeentehuis al gezegd dat 'emoties' geen rol kunnen spelen bij de bescherming van het kerkhof. Conclusie: voor de lokale gemeenschap mag het kerkhof erfgoedwaarde hebben, de overheid zit nog in het oude denken en is er (nog) niet voor ons.

Korrie Korevaart

Zwarte grafkorst

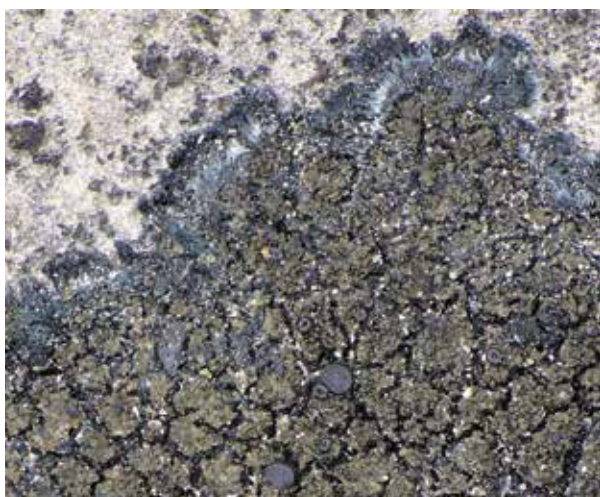
een iconisch korstmoss op begraafplaatsen

Zwarte grafkorst bedekt een liggende grafzerk op de begraafplaats in Heerde.

Begraafplaatsen dragen bij aan een natuurlijke omgeving in dorpen en steden. Op oude grafzerken groeien bijvoorbeeld veel verschillende korstmossen die nergens anders voorkomen. Een icoon onder de korstmossen op begraafplaatsen is de zwarte grafkorst.

Korstmossen zijn schimmels die samenleven met algen, een relatie die ook wel een symbiose genoemd wordt, omdat beide ‘partners’ niet zonder elkaar kunnen leven. Zwarte grafkorst, die de wetenschappelijke naam *Placynthium nigrum* draagt, is een korstmoss waarin de schimmel samenleeft met een soort blauwalg. Blauwalgen zijn vooral bekend vanwege de algenbloei die in warme zomers in vijvers kan optreden. Dit betreft echter andere soorten blauwalgen dan die met korstmossen samenleven.

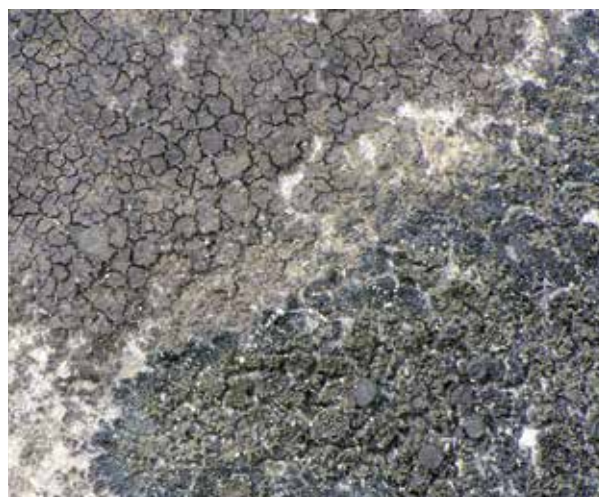

Zwarte grafkorst is een zwartgekleurd korstmoss, gekenmerkt door een blauwige rand.

Zwarte grafkorst vormt uitgebreide zwartige plakken. Wat dit korstmoss vooral herkenbaar maakt, is de blauwe rand die – door een sterke loop bekeken – harig is. Midden op de zwartige korst liggen vaak kleine schijfjes. In deze schijfjes worden sporen gevormd die met de wind meegevoerd kunnen worden. Als de sporen ergens landen, kunnen ze tot nieuw korstmoss uitgroeien.

Oude kalkstenen grafzerken

De soorten korstmossen die op steen groeien, zijn grofweg in twee groepen in te delen. Als eerste zijn er korstmossen die groeien op kalkhoudende steensoorten, zoals kalksteen en beton. Ten tweede zijn er korstmossen die groeien op zure steensoorten, zoals graniet en baksteen. Zwarte grafkorst behoort tot de eerste groep en komt alleen op kalkhoudende steen voor.

Zwarte grafkorst (rechtsonder) samen met gewone stippelkorst (linksboven), een andere soort korstmoss.

Het gebruik van kalksteen op Nederlandse begraafplaatsen heeft een grote rol gespeeld in de huidige verspreiding van zwarte grafkorst in Nederland. Aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw werd veel harde kalksteen (ook wel hardsteen genoemd) vanuit het buitenland aangevoerd en gebruikt voor grafmonumenten. De zerken, te herkennen aan hun donkergrijze kleur, zijn tegenwoordig nog veel aanwezig op oude delen van begraafplaatsen. Zwarte grafkorst lijkt een voorkeur te hebben voor liggende grafzerken die van deze steensoort gemaakt zijn, en kan deze grafzerken soms helemaal bedekken.

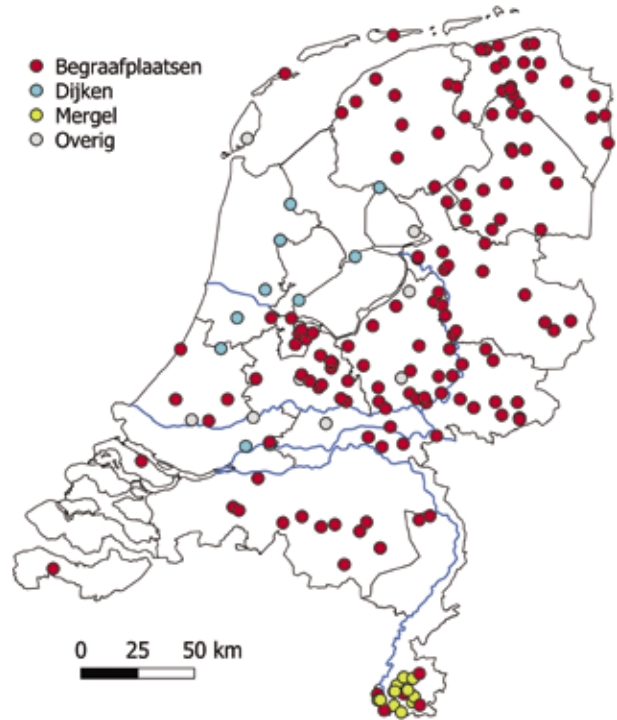
Toename in Nederland

Zwarte grafkorst is in Nederland nu wijdverspreid. Omdat de soort buiten begraafplaatsen vrijwel niet voorkomt in ons land, mag worden aangenomen dat de soort zich hier pas heeft gevestigd nadat veel kalkstenen grafmonumenten waren aangevoerd. Kolonisatie heeft dus pakweg in de afgelopen honderd jaar plaatsgevonden. Sporadisch komt de soort ook voor op andere plaatsen, bijvoorbeeld op stenen dijkwalen, op mergelmuren in Zuid-Limburg en, zij het zelden, op betonnen structuren of oude stadsmuren.

Waarschijnlijk is de zwarte grafkorst nog steeds aan een opmars bezig, want regelmatig wordt dit korstmoss op een nieuwe locatie aangetroffen. Het is in Nederland nu bekend op honderdvijftig begraafplaatsen.

Bescherming

Meer dan 80% van de Nederlandse populatie van zwarte grafkorst bevindt zich op begraafplaatsen. Het is daarmee één van de kenmerkende korstmossen op grafmonumenten. Omdat het korstmoss zo afhankelijk is van begraafplaatsen, is het belangrijk dat het daar goed beschermd wordt. Het is noodzakelijk om oude grafmonumenten van kalksteen niet schoon te maken en niet te ruimen.

Verspreiding van de zwarte grafkorst in Nederland; de kleur van de stip geeft het soort locatie aan.

Dat laatste is een zaak van lijfsbehoud, omdat er geen nieuwe grafmonumenten meer bijkomen die geschikt zijn voor zwarte grafkorst. Tegenwoordig zijn nieuwe grafmonumenten immers doorgaans van gepolijst graniet, daardoor erg glad en ongeschikt als plaats van vestiging. Omdat zwarte grafkorst en andere korstmossen veel licht nodig hebben, is het ook belangrijk dat klimop en struiken die over oude grafstenen groeien, regelmatig worden weggehaald. Met deze simpele maatregelen blijft er ook de komende decennia ruimte voor de zwarte grafkorst en andere natuur op begraafplaatsen.

Henk-Jan van der Kolk

Een klein plakkaat van zwarte grafkorst (linksonder) op een kalkstenen rand van een graf op de begraafplaats in Wapenveld.

Een mausoleum als tijdelijk verblijf?

De Duitse keizer in Doorn

In Museum Huis Doorn is te zien hoe de Duitse ex-keizer Wilhelm II hier na de Eerste Wereldoorlog in ballingschap leefde. In het park staat het mausoleum waar hij in 1942 is bijgezet. Door de ruiten kunnen bezoekers de contouren van zijn kist zien. Gewoonlijk is het mausoleum binnen niet te bezichtigen. Terebinth kreeg hiervoor van de familie Hohenzollern toch toestemming.

Waarom is deze excursie zo bijzonder? De vervolgvraag luidt: waarom kwam de keizer eigenlijk naar Nederland en is hij hier bijgezet? Analyses van het gebouw en het interieur zijn ook verhelderend. Want: wat is het funeraire belang van dit mausoleum?

Bijzonder bezoek

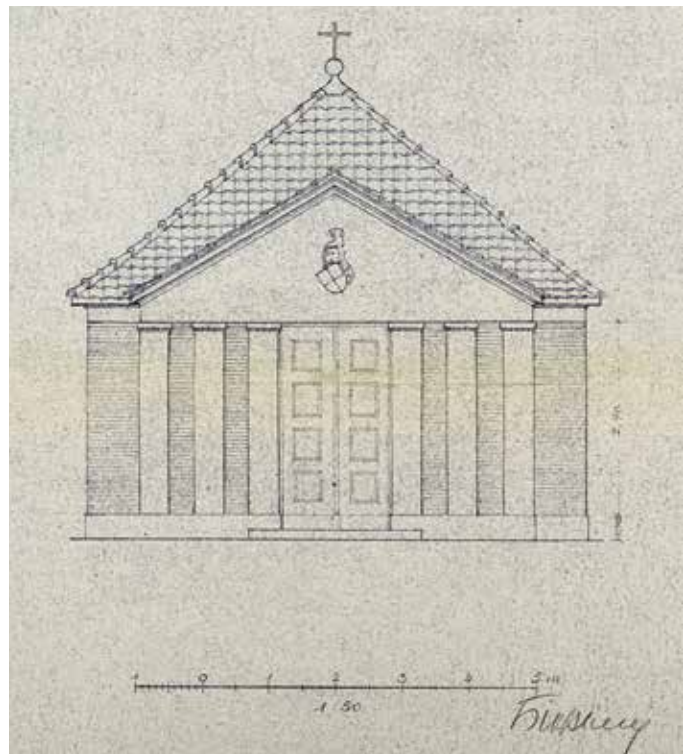
Lang hadden Nederlanders nauwelijks interesse voor de Eerste Wereldoorlog. Ons land was toen neutraal. Voor Nederland werd de Tweede Wereldoorlog het ijkpunt van goed en kwaad. De rustplaats van een keizer uit het na 1945 gehate buurland was 'maar' Duits funerair erfgoed. Nog in 1990 stelde een jurist dat de bouw een wettelijke grondslag ontbeerde. Waarom had de gemeente Doorn deze illegale situatie na de oorlog niet beëindigd? De toenmalige burgemeester weersprak het standpunt met halfbakken argumenten. Gelukkig bleef het mausoleum bestaan.¹

Na 2000 verkleinde de slagschaduw van onze 'Grote Oorlog' en nam onze interesse in de Eerste Wereldoorlog toe. Zo zijn in 2015 de dagboekfragmenten van vleugeladjudant Sigurd von Ilseman over het verblijf van de keizer heruitgegeven. Het verzoek van Terebinth tot bezichtiging van het mausoleum sluit aan bij deze recente belangstelling. In tegenstelling tot elders zijn vorstengraven in Nederland doorgaans niet toegankelijk. Daarom is de inwilliging door de Hohenzollern bijzonder.

Prins van Oranje, keizer van Duitsland

Wie zijn de Hohenzollern? Ze duiken in de elfde eeuw op als kasteelheer. Na de splitsing in de Frankische en de Zwabische tak klommen ze via huwelijken, vererving en oorlogen op. Vanwege verwantschap met onze koningstadhouder Willem III gingen ook de mannelijke telgen van de Frankische tak zich begin achttiende eeuw 'prins van Oranje' noemen. In 1871 werd Wilhelm I, hoofd van de Frankische tak en koning van Pruisen, keizer van Duitsland. Dat was na het Heilige Roomse Rijk het twee-

Nog in 1990 stelde een jurist
dat de bouw
een wettelijke grondslag ontbeerde

Ontwerptekening van architect Martin Kiessling van het keizerlijk mausoleum uit 1941. Regionaal Archief Zuid-Utrecht (RAZU), Gemeente Doorn, Bouwvergunningen 1905-2005, dossier 458.

de Duitse keizerrijk. Wilhelm II besteedde de troon in 1888. Tijdens zijn keizerschap brak de Eerste Wereldoorlog uit.

Nederlandse internering en testament

Eind 1918 kreeg de keizer ook in eigen land de schuld van de oorlog en werd hij afgezet. Op 10 november vluchtte hij na bemiddeling door koningin Wilhelmina naar het neutrale Nederland.² Als ambteloos burger kreeg Wilhelm asiel in kasteel Amerongen op voorwaarde dat hij zich onthield van politieke activiteiten. Op haar beurt bewaarde Wilhelmina afstand tot Wilhelm. Toen uitlevering van de baan was, kocht hij Huis Doorn, dat hij in 1920 betrok. Agenten bewaakten en beschermden het landgoed. Zo was deze plek ook na de Eerste Wereldoorlog feitelijk een luxe interneringskamp.

Dat bleek toen keizerin Auguste Viktoria in 1921 overleed en in Potsdam werd bijgezet. Wilhelm heeft haar rustplaats nooit kunnen bezoeken. Intussen hoopte hij op herstel van de Duitse monarchie. Toen Adolf Hitler in januari 1933 aan de macht kwam, zag de Führer van het Derde Rijk de ex-keizer als een bedreiging. Als reactie hierop legde Wilhelm op 25 december 1933 testamentair vast dat hij na zijn dood in Doorn wilde worden bijgezet. Pas als de monarchie in Duitsland was hersteld, mocht zijn lichaam daar worden herbegraven.

Duitse isolering en bijzetting

Na de bezetting van Nederland, in 1940, werden er Duitse soldaten bij Huis Doorn geposteerd. Hitler verbood

Wilhelm II kreeg asiel op voorwaarde dat hij zich onthield van politieke activiteiten

ieder contact met Wilhelm. Hij wilde voorkomen dat oudere militairen zich alsnog trouw betoonden aan hun keizer. Zo veranderde internering in isolering. Wilhelm stierf op 4 juni 1941. Volgens de literatuur is zijn lichaam gebalsemd. Zijn titel prins van Oranje en een eventuele herbegravenis in Duitsland gaven hiertoe echter geen recht. Alleen leden van het Koninklijk Huis mochten zich laten balsemen. Bij vervoer naar het buitenland was slechts een hermetisch gesloten, metalen kist voorgeschreven.

Hoe dit zij, het afscheid had plaats op 9 juni. Hoewel Wilhelm ook testamentair had bepaald dat tijdens zijn uitvaart nazisymboliek was verboden, stuurde Hitler een krans met hakenkruis (zie p. 28). Wilhelms lichaam werd opgebaard in de kapel van Huis Doorn. Hier strooide de hofpredikant aarde uit zijn geliefde Duitsland over de kist. Was dit een verwijzing naar Wilhelms wens om eens daar te worden herbegraven?

Architect van een mausoleum

Volgens zijn testament uit 1933 moest Wilhelms kist onder een baldakijn komen te staan, ontworpen door de Berlijnse beeldhouwer Max Bezner. De nabestaanden kozen echter voor een passender, permanente overkapping in de vorm van een mausoleum. Evenmin werd Bezner ingeschakeld. Geruime tijd is E. Kiessling uit Berlijn genoemd als architect. Hij zou het mausoleum hebben ontworpen in de uitgekledede classicistische stijl van de nazi's.³ Dat is niet correct.

De architect heet Martin Kiessling.⁴ Deze Berlijner werd in 1928 de hoogste Pruisische bouwambtenaar. Zijn suc-

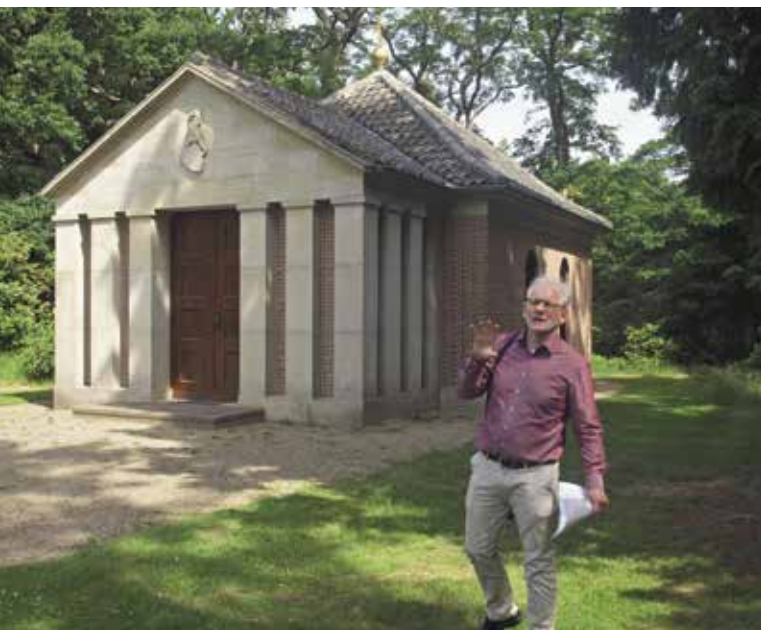
Architect Martin Kiessling (1879-1944), de ontwerper van het mausoleum. Stadtarchiv Frankfurt (Oder), Archiv Kiessling, inv.nr. BA VI 58.

cesvolle carrière eindigde na Hitlers machtsovername. Kiessling weigerde zich te conformeren. Toen een architect met nazisympathieën hem waardering voor de als verdorven beschouwde stijl van de Bauhaus-architecten verweet, werd Kiessling op 1 oktober 1933 met vervroegd pensioen gestuurd. Via een studiegenoot kwam Kiessling na de dood van de keizer in contact met kroonprins Wilhelm, die hem de opdracht gaf. Kiessling was vervuld van trots. Zijn Pruisische voorvaderen hadden de Hohenzollern altijd gediend. Nu mocht hij het mausoleum van de laatste keizer ontwerpen.

Keizerlijk ontwerp

Kiessling tekende het portaal als een classicistische tempel met twaalf pilasters alsof grenadiers de ex-keizer ook na zijn dood bewaken. Het geeft toegang tot een vrijwel vierkante ruimte voor het bijzetten van Wilhelm en zijn tweede echtgenote, Hermine von Reuss. Vanwege het gebruik van Nederlandse bouwmaterialen noemde Kiessling zijn ontwerp een Pruisische soldaat in Hollands uniform. Op verzoek van de opdrachtgever was Kiessling spaarzaam met versieringen. Op het puntdak kwam een rijksappel met kruis, symbool voor de keizer als christelijk wereldheerser. Het verhaal gaat dat deze wegens het gebrek aan grondstoffen is gemaakt van omgesmolten koperen pannen uit Huis Doorn. Boven het sleutelgat is een kroontje aangebracht. Binnen tekende Kiessling op de achterwand een vergulde krans van smeedijzeren eikenbladeren.

Boven de ingang kwam het wapen van de Hohenzollern. Dit is niet het rijkswapen maar het uit 1340 daterende

Op 18 juni gaf Wim Cappers ter plekke een korte uitleg van de historie van het mausoleum. Foto Bartho Hendriksen

Het interieur van het mausoleum, met bloemen, neergelegd op 4 juni, de sterfdag van de keizer.

wapenschild van de burggraaf van Neurenberg, een van de oudste titels van de Hohenzollern. Boven het schild met twee zwarte en twee zilveren kwartieren is een helm zichtbaar, getooid met zijwaarts gerichte hondenkop. Volgens Wikipedia heet dit in de heraldiek een *Brackenkopf*, ofwel de kop van een jachthond. De aanduiding *Bracco* komt voor in vroegmiddeleeuwse teksten. De adel gebruikte de *Dachshund* ofwel dashond voor de jacht op klein wild. Jagers noemden de dashond teckel. Deze hondensoort was populair bij vorstenhuizen zoals de Hohenzollern, ook bij Wilhelm. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd hij zelfs spottend afgebeeld als teckel, net als Duitsland zelf. In Doorn liet Wilhelm gestorven teckels in het park begraven. Indirect verwees het wapenschild op het mausoleum dus naar deze passie van de keizer.

Bouw en bijzetting

Tot verrassing van Kiessling waren de Hohenzollern tevreden met het bescheiden ontwerp.⁵ Wilhelm had in zijn testament vastgelegd dat zijn kist moest worden bijgezet benoorden Huis Doorn vóór zijn favoriete rododendron. De bouwplaats kreeg de status van bijzondere begraafplaats. Precies een jaar na zijn overlijden, op 4 juni 1942, kon Wilhelm II van de kapel naar het mausoleum worden overgebracht.

De Hohenzollern hadden inmiddels van Huis Doorn een museum gemaakt. Na de oorlog legde Nederland beslag

op het landgoed. Alleen het mausoleum bleef eigendom van de Hohenzollern. Toen echtgenote Hermine in 1947 overleed, werd zij niet bijgezet in Doorn maar in Potsdam. Daarentegen kregen de gedenksteentjes voor enkele teckels eind jaren veertig, in de geest van Wilhelm, een plek tussen Huis Doorn en het mausoleum. In de jaren zeventig werd de dierengedenkplaats nader gemarkeerd met een beeld van de Pruisische adelaar.

Duits én Nederlands funerair erfgoed

Tijdens ons bezoek op 18 juni 2022 zagen we hoe het baarkleed Wilhelms status symboliseert. Bovenop is de Pruisische adelaar afgebeeld. Aan het hoofdeinde en de zijkanten staan de woorden *Gott mit uns*, de spreuk die de koppels van Pruisische soldaten sierde. Het jaartal 1870 aan het voeteneinde markeert het begin van de Frans-Duitse oorlog, die vooraf ging aan de totstandkoming van het keizerrijk. Langs de wanden hangen gedenkinten en vanen waarmee Pruisische instellingen, militaire eenheden en monarchisten de keizer eerden. Nazisymbolen zijn niet te zien.

Het mausoleum was de funeraire vertaling van politieke spanningen

Hoe kunnen we het mausoleum waarderen? Inderdaad doet het classicistische portaal denken aan de bouwstijl van de nazi's. Maar hun megalomanie contrasteert met de hier toegepaste kleinschaligheid. Het classicisme sluit eerder aan bij de verbouwing in die stijl van Huis Doorn in 1796. De paar versieringen verwijzen bovendien naar de keizerlijke statuur van de Hohenzollern. De ontslagen Kiessling ontwierp daarmee in de Doornse enclave een mausoleum dat in nazi-Duitsland zou zijn verboden. Het mausoleum was de funeraire vertaling van politieke spanningen en fungeerde zo als keizerlijk propagandamiddel. De stijl, de versiering en de locatie maken van deze rustplaats Duits én Nederlands funerair erfgoed.

De conclusie dat de ex-keizer hier definitief rust, is te gemakkelijk. Is Frederik de Grote, koning van Pruisen en illuster voorvader, in 1990 niet alsnog overeenkomstig zijn testament bij zijn honden in Sans-Souci bijgezet? Wellicht gaat ook de laatste wens van Wilhelm II ooit in vervulling. Tot dan kunnen bezoekers door de ruiten van het mausoleum zijn kist ontwaren.

Wim Cappers

Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld.

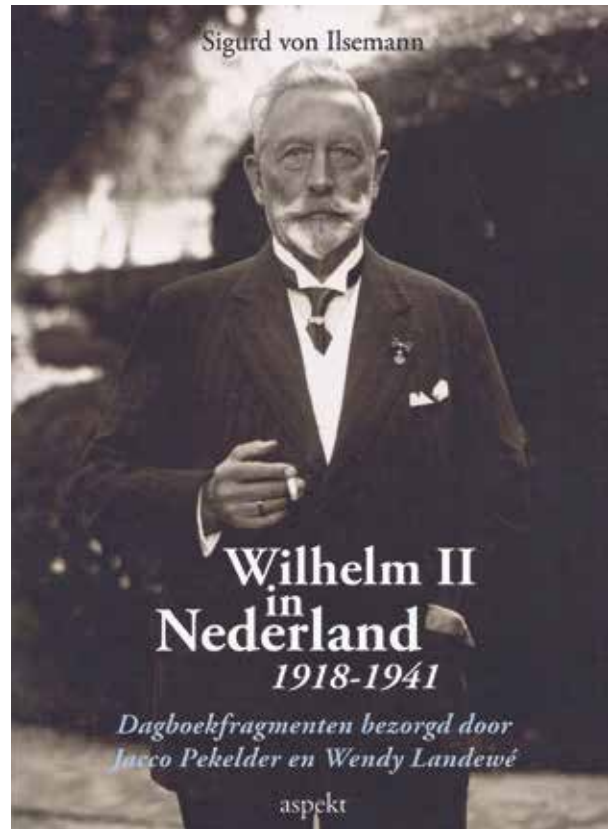
¹ Regionaal Archief Zuid-Utrecht. Toegangen 261 en 267.

² B. de Graaf, 'Vorstin op vredespad. Wilhelm II en Wilhelmina en het einde van de Eerste Wereldoorlog', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 131 (2018-4), pp. 577-604.

³ E. Maes en W. Meulenkamp, *Utrechtse Heuvelrug*. (Soesterberg/Rotterdam: Aspekt/De Terebinth, 2004.) Reeks Funeraire Cultuur, pp. 51-55.

⁴ H. Voigt, 'Zum Leben von Hans Martin Kiessling und seine Bauten in Frankfurt (Oder)', in: *Frankfurter Jahrbuch* 2012, (2012), pp. 7-146.

⁵ Utrechts Archief. Toegang 14 (Ex-)keizer Wilhelm II.

De gedenksteen van Senta (1907-1927), een van de steentjes voor vijf teckels van Wilhelm II, bij het mausoleum.

De Pruisische adelaar bij de gedenkstenen van de honden.

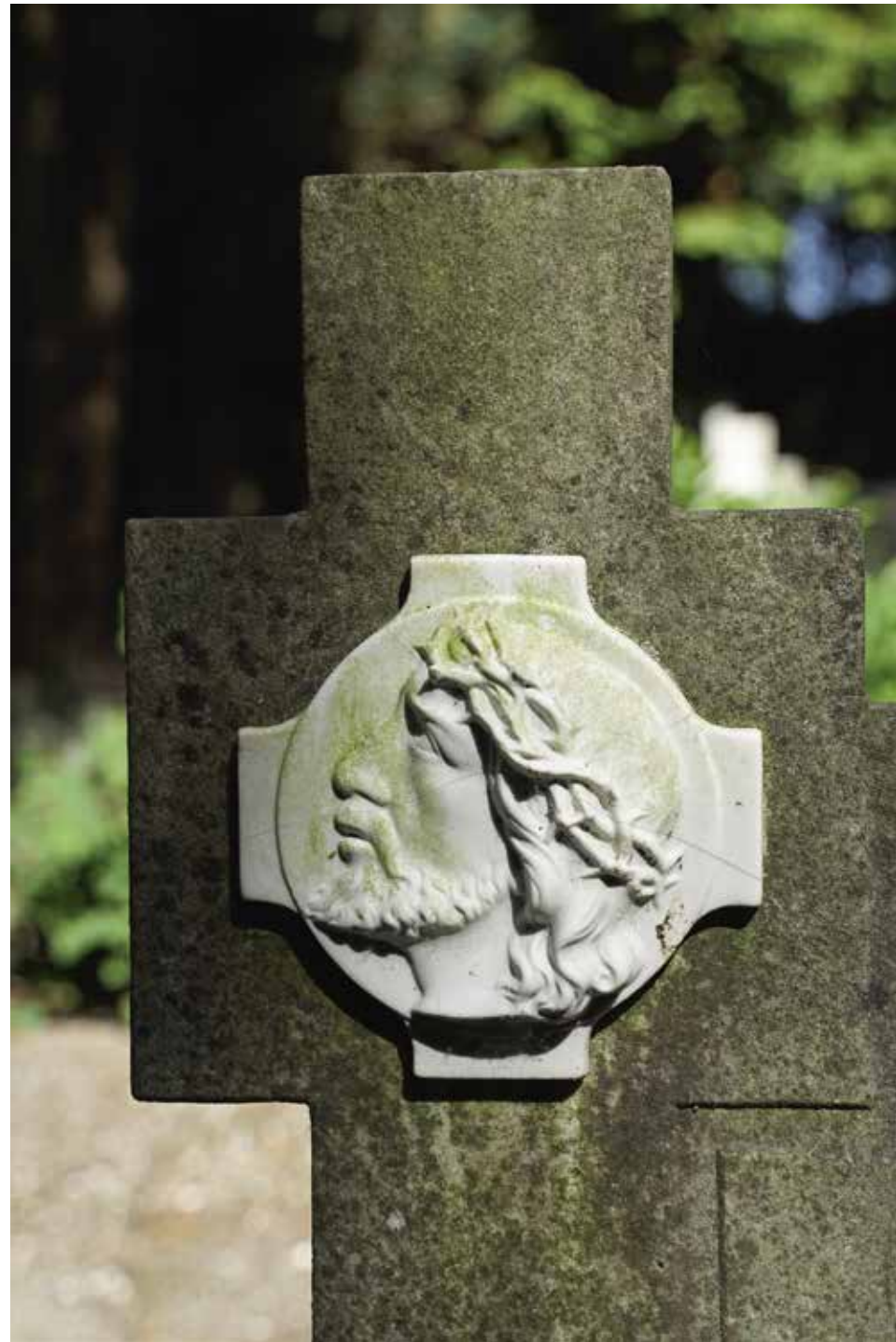

In 1828 kocht de parochie in Naaldwijk een stuk grond aan de Dijkweg om als kerkhof in te richten. De grond werd opgehoogd en er kwam een muur omheen. Twee jaar later werd pastoor Mazza er als een van de eersten begraven; zijn zerk ligt er nog. De oude muur, wellicht ook gebruikt als fruitmuur, is een karakteristiek element.

Nu is dit een groen stilte-eiland in het stenige dorpscentrum. Wie het hek binnengaat, ziet eerst de piëta in de voorhof, passeert de vijf hemelhoge populieren en arriveert dan via een olopend pad in een soort land achter Gods rug. Doorgeschoten coniferen omgeven circa 330 gedenktekens, die de bezoekers meebrengen in een verstilde wereld. Alles getuigt van honderdvijftig jaar katholiek leven in Naaldwijk, niet alleen het priestergraf, de keldergraven of het zustergraf, maar alles: van de imposante grafsteen van de rijke tuinder tot het kleine grafmonument van het jongetje op de aandoenlijke foto.

Foto's Bert Pierik

Van walvisvaarders naar oorlogsslachtoffers

Rond de N.H. Kerk in Hollum. Foto Bartho Hendriksen

Uitwaaien op een Waddeneiland, heerlijk. Maar het kan meer zijn dan dat, want je krijgt meteen de kans om de grafcultuur van zo'n eiland te ontdekken. Neem Ameland. Klein als het is – met niet meer dan 3.800 inwoners – heeft het toch vijf begraafplaatsen: drie in Nes, een in Ballum en nog een in Hollum, naast een paar bijzondere herdenkingsmonumenten. Wat we van een rondje Ameland opsteken? De zee geeft, de zee neemt...

Van Holwerd op het vasteland varen we naar Ameland. In minder dan een uur brengt veerboot De Oerd ons naar Nes. De fietsen staan klaar, we kunnen meteen van start.

Te pletter

Op het fietspad in de duinen begint onze korte vakantie pas echt: zonnetje, frisse wind en lekker trappen. Onderweg naar Hollum kijken we uit naar het Doademansdiekje (1). Daar is volgens de overlevering een drenkeling, een 'dode man', in een destijds zeeverend dijkje begraven. Het ligt in het Hagedoornveld, maar niet alle Amelanders kunnen het ons wijzen.

Op het Engelsmanduin aan het Herderpad staat een monument (2) ter nagedachtenis aan onder anderen 256 mannen van het 23^e regiment van de Royal Welch Fusiliers, aan boord van het Hollandse fregat De Valk. Slechts 25 van de 444 opvarenden overleefden de reis toen het schip op 10 november 1799 op het Bornrif, een stevige zandplaat, te pletter sloeg. De soldaten uit Wales worden niet vergeten: in november liggen er bloemen bij het

monument. Het monument gedenkt deze slachtoffers als groep, maar er liggen hier in de duinen ook nog tientallen andere, anonieme drenkelingen begraven.

Paardengraf

Rechts van De Klonjes stappen we af bij een ander bijzonder monument (3): het Amelander Paardengraf. Het symboliseert de moeite die de Amelanders nemen om mensen uit zee te redden, en de rol die dieren daarbij gespeeld hebben. Vóór 1800 was elke schipbreuk vooral een meevaller voor de strandjutters. Maar de mentaliteit veranderde, zeker toen in 1824 eenmaal de Noord- en Zuid-Hollandsche Reddingmaatschappij was opgericht.

Rondje Ameland (bijna 29 km)

Per fiets (e-bike) op één dag te doen. Kies liever voor een verblijf van twee of drie nachten, want dan zijn de drie begraafplaatsen in Nes voor een volgende dag te bewaren. Wandelen kan ook, zeker in combinatie met de bus: lijn 1 rijdt tussen Hollum, Ballum en Nes. De tocht gaat van de Veerdam door het centrum van Nes naar de Strandweg richting Noordzeestrand. ANWB-paddenstoelen wijzen de weg naar Hollum, linksaf 11 km naar het westen. De vuurtoren in Hollum blijft rechts. Volg de Fenneweg, over De Klonjes, het Kerkepad in, langs de Burenlaan naar de H.D. Katstraat. Via de Trapweg over het Galgeslootpad en de Looweg naar de Smitteweg in Ballum. Aan het eind daarvan langs de Reeweg en de Verbindingsweg terug naar Nes. Zie voor de route in detail: afstandmeten.nl/index.php?id=3269203.

De soldaten uit Wales
worden niet vergeten:
in november liggen er bloemen

Hele verhalen werden in de grafstenen uitgehakt

Toen kwamen de eerste reddingboten op het eiland. Tot 1988 werden de boten met paarden vervoerd en door de branding geholpen. Dat ging 155 jaar goed, maar op 14 augustus 1979 kwamen acht van de tien trekpaarden om het leven: de zware boot trok hen mee in te diep water. De paarden werden begraven op de plaats waar nu het monument staat, aan het voormalige reddingbootpad.

Bij de kerk in Hollum

Het gebouw van de Nederlands-Hervormde Kerk in Hollum dateert oorspronkelijk uit de vijftiende eeuw en werd herbouwd in 1678. De kerk zelf herbergt nog slechts twee zerken. Vóór de kerk wacht Pieter Jan Borsch (zie Mens & plek *Terebinth* 2022-1) ons op. Samen met zijn vrouw Tineke en heel veel meer vrijwilligers, zorgt hij al jaren voor het onderhoud van talloze grafstenen op het eiland. Op dit kerkhof (4) staan de karakteristieke Amelander grafsteles, lang en smal. Hele verhalen werden er in uitgehakt, maar zeker zijn ze te herkennen aan de typerende 'kopstukken': zeekapiteins (commandeurs) lieten bovenin dikwijls hun schip afbeelden. Zo staat hier het gedenkteken van commandeur Hans Barents (1721-1790) met het schip *De Jonge Jan*. Op de grafsteen van zijn 'huysvrouw' prijkt een huis op het kopstuk, haar domein.

Dagboek uit 1777-1778

Zo'n kerkhof vertelt van de complexe relatie tussen de zee en de eilanders. De zee was een bron van inkomsten voor

Het paardengraf uit 1979, in de duinen bij De Klonjes. Foto Bert Pierik

De steles van het echtpaar Barents-Pieters bij de N.H. Kerk in Hollum. Foto Bert Pierik

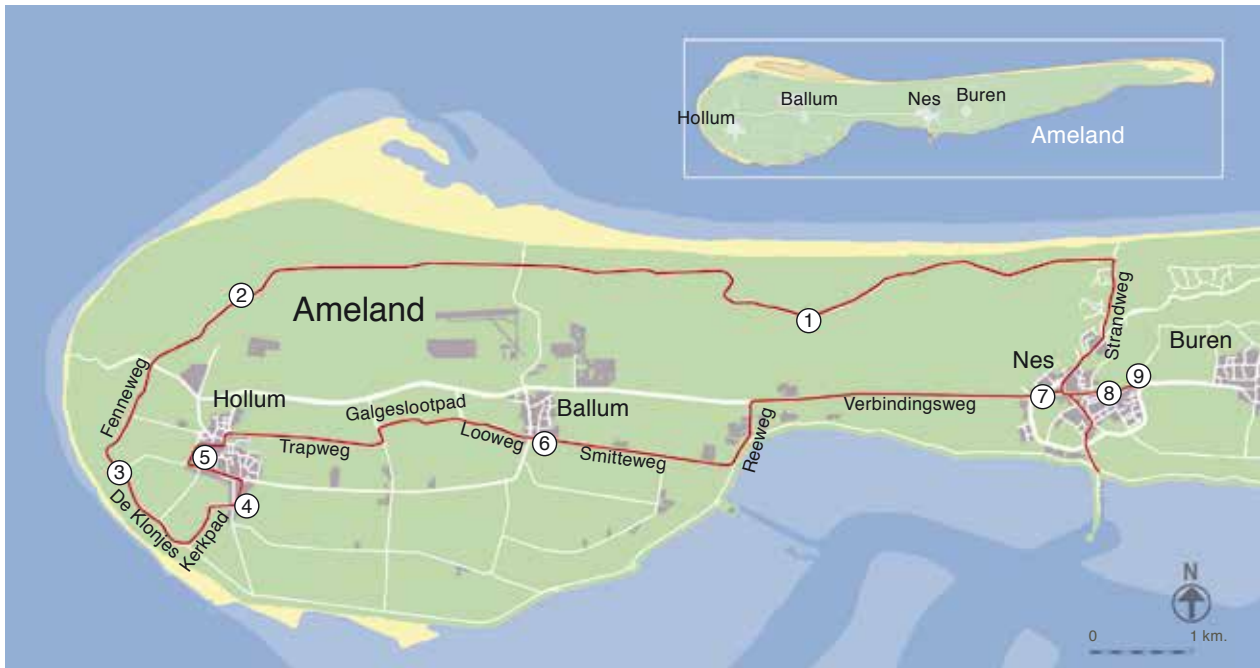
De grafpaal van Hidde Dirks Kat, overleden in 1824.

kooplui, vissers en walvisvaarders, maar tegelijkertijd de oorzaak van veel ellende. Veel Amelanders lieten het leven op zee.

Walvisvaarder Hidde Dirks Kat (1747-1824) overleefde evenwel al zijn zeereizen, en zijn graf bestaat ook nog. Het is gemarkeerd met een sobere grafpaal: 'H D KAT'. Deze commandeur hield een dagboek bij van een memorabele zeereis die ruim anderhalf jaar zou duren. Hij begon zo: 'In den jare 1777, den 5 Maart, zeilde ik met de Brik *de Jufvrouw Klara*, bestemd ter Walvisch- en Robbenvangst, en bemand met 38 koppen van de stad *Hamburg* naar *Groenland*....' Zijn schip werd door het ijs verbrijzeld en het was een wonder dat hij, met een deel van zijn bemanning, na de barre tocht weer thuis kwam. Hij had het geluk geholpen te worden door de inheemse bevolking, de Inuit. De Haarlemse uitgever Loosjes gaf het dagboek in 1818 uit, omdat hij meende dat jong en oud veel van de lotgevallen van Kat konden leren.

In de kost

Voor wie de tijd heeft, is er een rondleiding op papier beschikbaar, in het kastje aan de binnenkant van de ringmuur bij de westelijke ingang. Sla dan ook niet de opvallende monumentale grafsteen met de vlinder over. Die

staat op het graf van jonkheer Calixtus Menalvus Valerius de Rotte (1814-1899). Tjalling, zoals hij zich noemde, was de telg uit een rijke Friese familie uit Rinsumageest. Wegens zijn verstandelijke beperking kwam hij in de kost bij de familie Tremper in Hollum, waar hij tot zijn dood is verzorgd.

Voor koffie en lunch kun je terecht in een voormalige school: Eet- en drinklokaal De Griffel, een eindje verderop langs de Burenlaan. Museum Sorgdrager aan de Herenweg vertelt alles over de geschiedenis van Ameland, en het standbeeld van Hidde Dirks Kat met zijn typerende hoed is te bewonderen aan de H.D. Katstraat (5).

Jonkheer C.M.V. de Rotte (1814-1899) kreeg een monumentale zerk op het kerkhof in Hollum.

Geharnaste ridder

In Ballum stoppen we aan de Smitteweg, met aan de rechterkant de begraafplaats (6) met een knus ogend baarhuis. Kom je op tijd, dan kun je ernaast op het gemeentehuis van Ballum de sleutel ophalen en in detail bekijken wat het overgrote deel van de vloer uitmaakt: de indrukwekkende dekplaat van de grafkelder van de familie Van Cammingha, vrij- en erfheren van Ameland. De zerk met een ridder in harnas meet 3,80 bij 2,25 meter en is in 1554 gemaakt door steenhouwer Vincent Lucas uit Franeker. Op deze plek stond destijds de kapel (gesloopt in 1832) die bij het slot van de Van Cammingha's (gesloopt in 1829) hoorde. Het schelpenpad rond het baarhuisje geeft de contouren nog aan.

Grafstenen dienen ook vaak om andere, elders overleden familieleden te gedenken. Kapitein Gooi Jacobs van der Meij overleed in 1866, maar op zijn graf wordt ook zijn 26-jarige zoon Jacob Goois herdacht, vergaan op zee op reis van Yokohama naar Hiocho. De gedenksteen van zijn vrouw noemt nog een zoon, Jan, ook op zee gebleven.

Twee katholieke begraafplaatsen in Nes

Namen als Borsch, Van Heeckeren en Scheltema horen bij protestantse Amelanders. Wie leden van de families Metz, De Jong, Kieviet en Oud zoekt, moet op een katholieke begraafplaats zijn. Het oude katholieke kerkhof aan de Schoolstraat in Nes (7) deed dienst van 1847 tot 1914. Het lag bij het katholieke kerkje uit 1648. Nu staan er nog zo'n veertig gedenktekens, waaronder dat van Maïke Boelens, die – honderd jaar oud – stierf op 4 maart 1904. Er kwam een nieuwe kerk in 1878, aan wat

We signaleren meteen
de rij grafstenen
van de familie Van Heeckeren

Calvarie op de R.K. Begraafplaats in Nes.

nu de Kardinaal De Jongweg heet, met daarnaast in 1914 ook een nieuw katholiek kerkhof (8). Hier werd een aantal personen, die tot dan toe op het oude kerkhof lagen, herbegraven.

Drie burgemeesters Van Heeckeren

De Algemene Begraafplaats aan het Bramerduinenpad in Nes (9) heeft, net als die in Hollum en Ballum, een karakteristiek groen-wit, houten hek. De muur met ezelsrug en het met bomen omzoomde middenpad geven de plek een beschermt karakter. Wat valt hier op? We signaleren meteen de rij grafstenen van de familie Van Heeckeren.

Toegangshek van de Algemene Begraafplaats in Nes.

Drie leden van deze familie waren burgemeester van het eiland. Maar ook de graftrouwen zien we niet over het hoofd, evenmin als het grafmonument van rood graniet, van kunstenaar Jan Derksen Staats (1897-1974). En zo is er nog heel veel meer...

Oorlogsgraven

Juist op de Waddeneilanden liggen veel drenkelingen begraven: bemanningsleden van schepen van diverse nationaliteiten, en niet te vergeten piloten en (andere) militairen. Slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog zijn inmiddels elders herbegraven op erevelden of gerepatriëerd. Dat is ook na de Tweede Wereldoorlog gebeurd, maar uitzonderingen zijn er altijd. Zo vinden we het graf van de Duitser Joseph Wille (aangespoeld in 1940) op het nieuwe katholieke kerkhof. Op de Algemene Begraafplaats zijn nog altijd 69 soldaten uit het Gemeenebest begraven, aangespoeld tijdens de Tweede Wereldoorlog. Sinds mei 2000 staat er een zitbank als monument voor militairen die op zee zijn vermist.

Zo zijn we van de graven van walvisvaarders uit de achttiende eeuw gefietst naar de grafmonumenten van de oorlogsslachtoffers uit de twintigste eeuw. Hun band is de zee, steeds weer de zee..

Korrie Korevaart

Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld.

Verder lezen

Kees Manje tekende al vóór 1939 grafstenen op Ameland en het blad *Póllepraat* van de stichting De Ouwe Pólle Ameland publiceert erover. Leon Bok bracht veel informatie bijeen in: *Begraven op Ameland. De geschiedenis van het leven op Ameland verborgen in duizenden namen op de grafstenen* (2021). Over de oorlogsgraven op Ameland schreven Gerlof Molenaar en Martin Peters *Erfenis van de storm* (2014). Het dagboek van Hidde Dirks Kat is te vinden op dbnl.org.

Tineke Borsch werkt aan twee oude stenen bij de N.H. Kerk in Hollum. (Hier zijn twee nieuwe stenen (met andere namen) in hetzelfde model tegen de achterkant van de oude grafstenen gezet.) Foto Pieter Jan Borsch.

Neogotische tombe met filiaal: uniek gietijzeren grafmonument hersteld

Het grootste neogotische gietijzeren grafmonument van Nederland (1878) ligt er als nieuw bij op de Noorderbegraafplaats in Assen. Ron Caspers uit Warffum, smid en metaalrestaurateur, kreeg de opdracht om het monument, opgericht voor telgen van de negentiende-eeuwse lokale elite, te restaureren. De uitvoering gebeurde met veel passie en precisie.

Het neogotische grafmonument bestaat uit twee naast elkaar liggende grafkelders, die worden bekroond met gietijzeren gedenktekens. De kleinste bestaat uit een grafzuil, omringd door een sierlijk hek. Dit staat op de grafkelder van de families Van Bulderen en Servatius, die in de negentiende eeuw tot de elite van Assen behoorden. Hier liggen vijf personen begraven. Nadat de vrouw van Servatius was bijgezet, was er geen plek meer voor schoonzoon Hilarius Brumsteede. Deze begon daarom een paar meter ernaast een filiaal. Ook hij wilde een fraai monument op een vrijwel identieke kelder laten plaatsen. Waarschijnlijk zijn er een architect en een van de beste modelleurs uit Nederland aan te pas gekomen om het hekwerk, het altaar en een torenachtig baldakijn vorm te geven. Brumsteede maakte eveneens deel uit van de hogere kringen, dus het mocht wat kosten.

Verdwenen ornamenten

De laatste foto waarop het monument nog compleet te zien is, stamt uit 1957. Nadien zijn de dragende liggers van smeedijzer doorgeroest, waardoor de hekken naar binnen vielen. Een deel van de hekken werd opgeslagen in het baarhuisje. De hoekpalen waren er allemaal nog, maar de randversiering aan de onderkant was niet meer compleet. In de loop der jaren verdwenen ornamenten en onderdelen. Geld voor restauratie was er lange tijd niet. Ook niet toen de graven in de jaren tachtig van de vorige eeuw op de monumentenlijst werden gezet. Mede dankzij de inzet van de Stichting Noorderbegraafplaats Assen, zag de gemeente Assen in 2017 het belang van het behoud van de monumenten in, niet alleen voor Assen, maar voor heel Nederland. Toen kon Ron Caspers aan de slag gaan.

Oud gietzand

Een opleiding tot smid heeft Caspers nooit gehad. Hij leerde het vak van zijn schoonvader, van wie hij het bedrijf later overnam: 'Ik had al eerder iets voor de Noorderbegraafplaats gedaan, maar dit project was ingewikkelder. Er moest veel bijgegoten worden. Dit heeft gietery Benning en Ten Cate uit Heerenveen fantastisch gedaan. De bewaard gebleven onderdelen, waaronder de traceringen in de hekken, zijn bijgegoten. Traceringen zijn een soort decoratief maaswerk. Het hek om het grote monument van Brumsteede is bijna voor de helft opnieuw gegoten.' De bovenkant van de pijlers waarop het baldakijn rust, was gescheurd door oud gietzand

dat er nog in zat. Dit was door vocht gaan uitzetten. Van de wimbergen (driehoekig gevelement boven grafnissen) was er nog één compleet. Aan de hand daarvan is de rest gereconstrueerd. En nog was het werk niet gedaan.

Olielamp van lindehout

Bij het zandstralen bleek dat er in het maaswerk ook allemaal scheuren zaten. Caspers vertelt hoe ernstig de situatie was: 'Voor de ontbrekende stukken waren mallen nodig. Houtsnijder Tico Top uit Kruisweg heeft van de ontbrekende onderdelen modellen gesneden in lindehout. Met als hoogtepunt de olielamp, symbool van het eeuwig licht, die de spits van het monument van Brumsteede tooide.' Van die lamp was nog slechts één foto beschikbaar. Aan de hand hiervan maakte Top het model. Het voetstukje van de lamp is door een vrijwilliger in een hoek van het baarhuisje teruggevonden.

Ron Caspers: 'Die modellen worden in vormzand gedrukt en vervolgens gegoten. Daarna zijn ze geschuurd en afgewerkt, en dan is het onze taak om de boel te monteren. Wat gebroken was, hebben we gelast. Ik denk dat we enkele tientallen meters aan laswerk hebben verzet. Veel onderdelen waren aangetast door inwatering en vorstschade. Gietijzer roest weliswaar niet erg, maar staal en smeedijzer wel.'

Het grafmonument van Brumsteede na de restauratie. Foto Ron Caspers

Smid Ron Caspers aan het werk. Foto Duncan Wijting

Zilveren doodshoofd

Het bouwwerk kon helemaal uit elkaar worden gehaald en bleek een waar bouwpakket. Zelfs de hekken bestonden uit losse onderdelen. De smid legt uit: ‘Tijdens de restauratie kom je dingen tegen die niet in het restauratierapport staan. Dan rijst de vraag: wat moet je ermee? Je gaat kijken en schetsen, je doet onderzoek. Ook kleurenonderzoek. Dat deed restauratieschilder Lut Gielen voor ons. Bij het demonteren kwamen we erachter dat de hekken geel geverfd zijn geweest, waarschijnlijk in de jaren zeventig, tegen de roest. De zandloper en de doodskop, klassieke ornamenten in de funeraire cultuur van 1900, bleken zilverkleurig te zijn geweest. Met zilverpoeder hebben we die kleur hersteld.’

Op de kleinste van de twee monumenten ontbreekt de achternaam van Gerard Pieter Servatius. Op de plek waar de naam hoort te staan, zit een heuse brievenbusgleuf. Er is niets teruggevonden dat erop wijst dat de naam er eerder wel heeft gestaan. De gleuf is netjes afgeschuind, alsof het zo bedoeld was. Het wordt dan ook het Brievenbusmonument genoemd. Er schijnt er nog een van te zijn in Nederland.

Een mysterieuze ontwerper

Caspers weet niets over de ontwerper: ‘Voordat het grote monument van Brumsteede in Assen werd geplaatst, is het in 1879 geëxposeerd op de prestigieuze Nationale Tentoonstelling van Nederlandsche en Koloniale nijverheid in Arnhem. Dat was toen een mooi visitekaartje voor de Asser Gieterij, die al lang niet meer bestaat. Helaas zijn

de archieven van de gieterij vernietigd en is er niets over de opdracht voor het grafmonument terug te vinden. Wie de ontwerper was, blijft een mysterie. Het monument moet wel haast het topstuk van de gieterij zijn geweest.’ Het kleinere monument voor Servatius is door de Haagse gieterij van Enthoven & Co gegoten. De vorm van de hekken koos de opdrachtgever uit een van de modellenboeken van de gieterij. Van het naamplaatje was alleen de o van ‘Co’ overgebleven. Gieterijen hadden hun hoogtijdagen voor siergietwerk tussen 1830 en 1880, daarna raakte het uit zwang en werd er vrijwel alleen industrieel gietwerk gemaakt.

Groot onderhoud

Ron Caspers is tevreden: ‘Het monument heeft er nog nooit zo goed bij gestaan als nu. Om de vijftig jaar zal er groot onderhoud gepleegd moeten worden om het in goede staat te houden.’ De Stichting Noorderbegraving Assen is dolblij dat het er weer staat. Lukas Kwant, vrijwilliger en bestuurslid van de stichting, heeft het hele proces rondom de restauratie van dichtbij meegemaakt en is zeer te spreken over het werk van Caspers: ‘Zijn passie ligt bij het zelf ontwerpen van kunstvoorwerpen. Maar een monument als dit grijpt hem toch flink bij de kladden. Met z’n enorme enthousiasme als gevolg. Als ik zie wat hij hier met zijn werknemers gedaan heeft, geweldig!’

Tjitske Zuiderbaan met medewerking van Lukas Kwant

Broedvogels houden van de begraafplaatsen aan de Hofstraat

Merel

Maar liefst dertig soorten vogels broedden er op begraafplaats Hofstraat en de aanpalende Joodse begraafplaats in Winschoten in 2019. Waaronder de licht bedreigde soorten grauwe vliegenvanger en huismus. In totaal werden er 37 vogelsoorten gespot. Waarom trekt deze begraafplaats zoveel broedvogels, en nog belangrijker: hoe behoud je ze?

De beide begraafplaatsen vormen samen een groene oase van ongeveer 4,5 hectare in het stadscentrum van Winschoten (zie ook *Terebinth* 2021-1). Het terrein is rond 1828 in gebruik genomen, en telt bijna negenduizend graven. Begraafplaatsen hebben doorgaans mooie groenstructuren met een grote variatie aan boom- en struiksoorten en zijn (relatief) stil. Veel vogels vertoeven er graag. De begraafplaatsen in Winschoten hebben extra aantrekkingskracht, vooral voor broedvogels. Daarbij speelt de ouderdom van de begraafplaatsen een belangrijke rol. Toenmalig beleidsmedewerker Groen van de gemeente Oldambt, Albert-Erik de Winter, had in 2019 al wel het vermoeden dat de begraafplaatsen een grote variatie aan broedvogels herbergden en wilde inzichtelijk hebben wat de waarde en betekenis van dit terrein was voor broedvogels. Zo kon hij komen tot aanbevelingen voor het beheer van de kerkhoven ten gunste van de vogels.

Grote variëteit

Van belang is de grote variëteit in bomen en struiken op de begraafplaats (hiermee bedoelen we vanaf hier Hofstraat én Joods kerkhof tezamen genomen), waaronder een flink aantal oude, monumentale bomen die voor een parkachtige uitstraling zorgen. Ook zijn meerdere grafhekken en bomen overgroeid met klimop, wat de begraafplaats een eigen sfeer en karakter geeft. Bijzondere elementen zijn een stapelmuur van oude, geruimde grafzerken, begin jaren negentig opgebouwd naar een idee van ecotect Louis G. le Roy, en een restant van de oude begraafplaatsgracht die er ooit was; 's winters is daar regelmatig de ijsvogel te zien en er zwemmen waterhoentjes.

Grote bonte specht (vrouw)

Voor vogels zijn sfeer en uitstraling van geen belang, wel welke mogelijkheden er zijn om te broeden of te foerageren. Ze zijn het meest gebaat bij een rijke structuur, dat wil zeggen een grote variëteit aan bomen, struiken en andere begroeiing van alle leeftijden, van jong tot oud. De begraafplaats heeft dat allemaal.

Broedholen en groenblijvers

Opvallend is dat er op de begraafplaats veel broedvogels voorkomen die gebruikmaken van natuurlijke holten en/of oude spechtenholen, zoals de holenduif, de gekraagde roodstaart, de grauwe vliegenvanger, de spreeuw en de boomklever. Natuurlijke holten ontstaan bijvoorbeeld door rotting aan de stam. Spechten hakken bij voorkeur elk jaar met hun snavel een nieuw hol uit in de eik, de beuk of de berk, of in een stuk vermolmd boom. Holten en holen komen het meest voor in oude(re) bomen.

Daarnaast is een combinatie van inheemse loofbomen, klimop en coniferen aantrekkelijk. Coniferen zijn feitelijk naaldbomen waarvan de 'naalden' meer op een blad dan op een naald lijken, zoals de spar, de thuja en de cupressocyparis. Zonder dergelijke groenblijvende bomen en struiken zouden de goudhaan, de staartmees, de groenling en de goudvink uitkijken naar een broedplaats elders. De gaai heeft geen sterke voorkeur voor een type broedplaats en nestelt ook in klimop. Er wordt echter het nodige weggeknipt om graven en hekken zichtbaar te houden. De Winter schrijft in zijn rapport zich te realiseren dat het een kwestie is van balans zoeken.

Territoria

De onderzoeker heeft vogels geteld maar, nog belangrijker, ook territoria. Dat zijn stukjes van het terrein, of van een boom of struik, die vogels als het ware als hun erf beschouwen en dat ze ook verdedigen. Dat kan zijn omdat ze er broeden of er foerageren. Er werden 92 territoria aangetroffen, wat wil zeggen dat er per soort meerdere territoria kunnen zijn. Koploper is de houtduif met negen territoria, gevolgd door merel, tiftjaf en winterkoning met acht. Het aantal territoria is niet altijd recht evenredig aan het aantal getelde vogels. Zo werden zes boomkruipers geteld en vier territoria van deze vogel;

Waargenomen territoria: houtduif (9), merel (8), tiftjaf (8), winterkoning (8), pimpelmees (6), boomkruiper (4), grote bonte specht (4), roodborst (4), groenling (3), huismus (3), koolmees (3), spreeuw (3), zwartkop (3), appelvink (2), gaai (2), gekraagde roodstaart (2), goudhaan (2), heggenmus (2), vink (2), waterhoen (2), zanglijster (2), braamsluiper (1), boomklever (1), goudvink (1), grauwe vliegenvanger (1), groene specht (1), holenduif (1), staartmees (1), witte kwikstaart (1) en zwarte kraai (1).

Gekraagde roodstaart

daarentegen werden bij 28 getelde koolmezen slechts drie territoria aangetroffen. Meestal betrof het foerageerterritoria; nesten zijn ook niet altijd goed waarneembaar want in struiken of hoog in bomen gebouwd. In feite zijn het er dus nog meer.

Aanbevelingen

De Winter kwam na afloop van zijn onderzoek tot de volgende aanbevelingen:

1. Probeer oude bomen met natuurlijke holten en spechtenholen zoveel mogelijk te sparen.
2. Houd de combinatie aan inheemse loofbomen en de blijvend groene coniferen als spar, thuja en cupressocyparis niet alleen in stand maar probeer deze ook te versterken.
3. Probeer evenwicht te vinden tussen de meest vogelvriendelijke inrichting en het 'netjes houden' van de begraafplaats. In het centrale deel zijn veel kleine struiken en klimop weggehaald om de grafmonumenten en het hekwerk weer beter zichtbaar te maken. Daarmee is potentiële broedhabitat voor broedvogels verloren gegaan en is tevens de intens groene aanblik van dat deel van de begraafplaats aangetast.

Andere bijzondere fauna en flora

De begraafplaats telt niet alleen veel verschillende vogels, ook trof De Winter andere bijzondere fauna en flora aan, zoals de zeldzame klimop-bij (*Colletes hederae*). Ook van-

wege deze bij is het niet verstandig klimop weg te halen. Verder floreert er de regionaal zeldzame muurplant muurleeuwenbek (*Cymbalaria muralis*). Spaar die waar mogelijk, stelde De Winter. De soort is te vinden op diverse grafmonumenten op een deel van de begraafplaats. Een andere plant die bescherming waard is, is de bosanemoon (*Anemone nemorosa*). Die kan worden ontzien door bij het maaien de groeiplaatsen te omzeilen.

Door geschikte terreindelen, met veel potentie voor flora en vegetatie, extensief te maaien kan de natuurwaarde van de begraafplaats nog verder worden opgevoerd. Plekken creëren waar blad en takken kunnen blijven liggen, biedt perspectief voor paddenstoelen en overwinterende fauna.

Resultaten

De Winter heeft er nog voor zijn vertrek naar een andere baan – hij werkt nu als beleidsadviseur Ecologie bij de provincie Friesland – voor gezorgd dat er een broedkast voor bosuilen op de begraafplaats is geplaatst. Ook is een van de drie informatiepanelen die met hulp van de historische vereniging van Winschoten bij de ingang van de begraafplaats zijn gerealiseerd, gewijd aan de bijzondere flora en fauna.

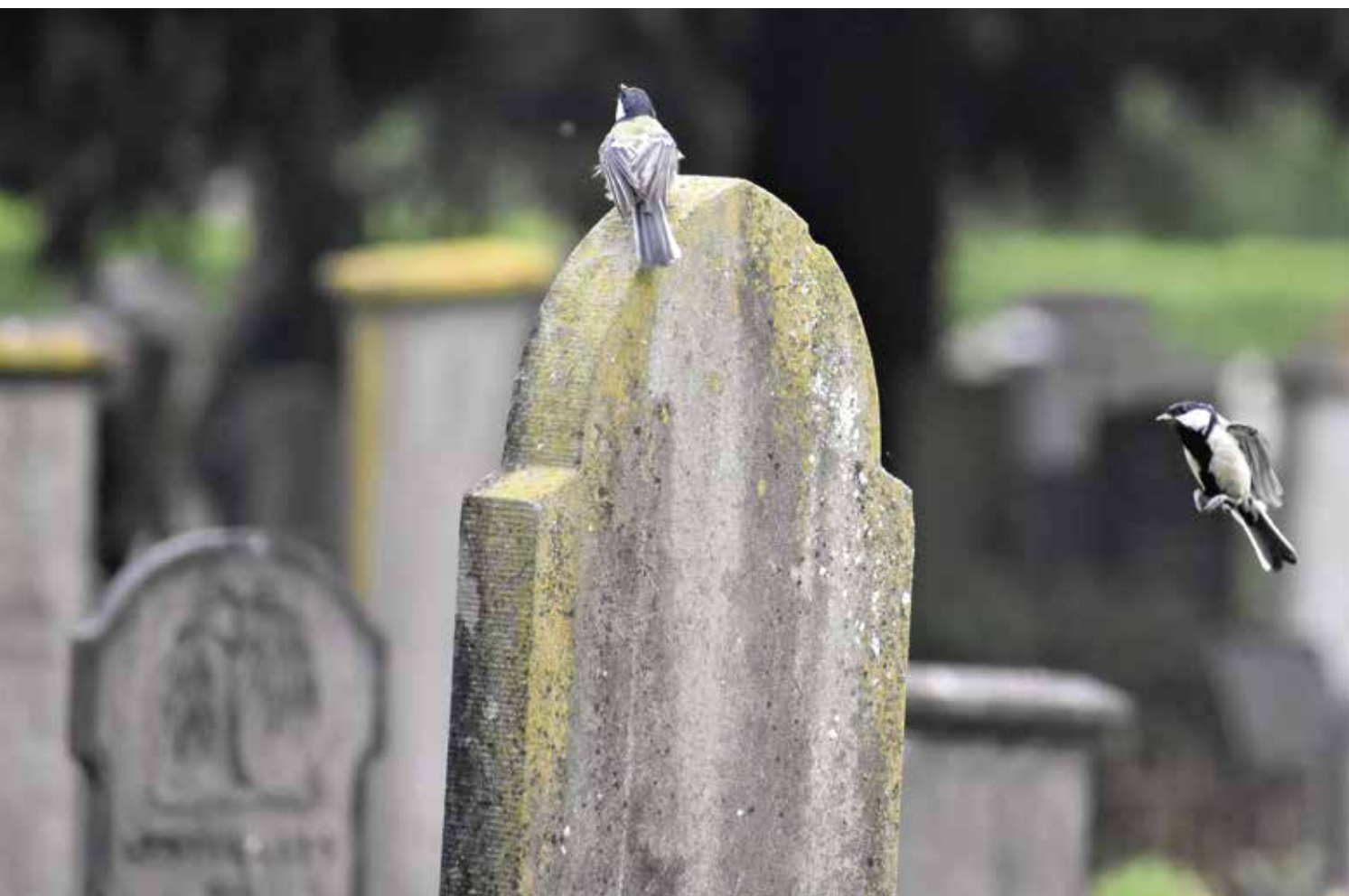
En wat is er gebeurd met de aanbevelingen in het rapport zelf? Kees van Hal, De Winters opvolger als beleidsmedewerker Groen in Oldambt, zegt het rapport niet te kennen: ‘Waarschijnlijk is het tussen wal en schip geval-

len, aangezien mijn voorganger al weg was toen ik in zijn functie begon. Maar ik ben zeker geïnteresseerd.’ Van Hal heeft het onderzoek inmiddels in zijn bezit. Volgens De Winter is het nooit te laat om aan de slag te gaan met de beheeraanbevelingen: ‘Deze zijn namelijk praktisch en realistisch van aard en daardoor makkelijk te implementeren. Daarnaast leiden voorgestelde maatregelen niet tot extra kosten, het achterwege laten van handelingen bespaart juist geld. Verhoging van de biodiversiteit en verlaging van de onderhoudskosten, welke gemeente wil dit nou niet?’

Corine Hendriks

Foto's Albert-Erik de Winter

Dit onderzoek werd in 2019 door Albert-Erik de Winter, toenmalig beleidsmedewerker Groen bij de gemeente Oldambt, uitgevoerd volgens de richtlijnen van het Broedvogelmonitoringsproject van Sovon Vogelonderzoek Nederland (zie sovon.nl). Daar zijn de gegevens ook opgeslagen. Vogels zijn bij regen, storm of hoge temperaturen minder goed waar te nemen. Daarom heeft De Winter zijn waarnemingen gedaan bij aangenaam weer, in de periode 29 maart t/m 21 juni met tussenpozen van twee weken, op vijf vroege ochtenden in de tijdsspanne tussen 5.10 uur en 8.20 uur, gedurende een uur per ochtend.

Jonge koolmezen

BOEKEN

KIJKEN NAAR VERSCHILLENDE GEZICHTEN VAN DE BEGRAAFPLAATS

In juni 2022 heeft Stichting Eindelijk twee kleine fotoboekjes uitgebracht. Elk boekje heeft een thema. De thema's van de in juni verschenen boekjes

zijn *Dieren* en *@tombnails*. De spaarzame teksten zijn in het Nederlands én Engels afgedrukt. Op de laatste pagina staat een korte beschrijving van het opgenomen werk.

In *Dieren* vind je foto's van dieren op de begraafplaats, zowel levende dieren als beelden op gedenktekens. Dit boekje is gemaakt door kunsthistorica Anja Krabben (oprichter van de stichting) en creatief ondernemer Pauline Prior. *@tombnails* is het Instagramaccount van fotograaf Banu. In dit boekje staan dramatische beelden (bewerkte foto's) van Nederlandse begraafplaatsen.

De serie wordt gemaakt vanuit een simpel idee, dat evenwel toch je ogen en gedachten prikkelt.

Koos Brandon Bravo

Anja Krabben en Pauline Prior, *Dieren*. En: Banu, *@tombnails*. (Amsterdam: Stichting Eindelijk, 2022) Begraafplaatsboekje 1 en 2. 48 pp., ISBN 978-90-808303-5-6 en 978-90-808303-7-0, € 7,95 per deel. Te bestellen via stichtingeindelijk.nl.

SPRINGLEVENDE BEGRAAFPLAATSGEVOEL

Met *Begraafplaats Daalseweg* heeft Wim Desserjer een kloek boek afgeleverd over deze katholieke laatste rustplaats in Nijmegen. De auteur beschrijft de geschiedenis van de begraafplaats, en biedt daarnaast een overzicht van de funeraire expressie, zoals de verschillende graftypen, en van de flora en fauna. Het grootste gedeelte van het boek bestaat echter uit kleine portretten van overledenen, die onder de noemer 'funerair gastenboek' bij elkaar zijn gebracht.

Desserjer heeft zich uitstekend gedocumenteerd, zoals blijkt uit de vele – schriftelijke en monde-

linge – bronnen die hij heeft geraadpleegd. De feitelijke benadering van de auteur pakt echter niet in alle opzichten goed uit: zo ontbreekt goeddeels de verbinding van de lokale geschiedenis met de grotere historische ontwikkelingen, zoals de geschiedenis van het katholicisme. Daar staat tegenover dat Desserjer wel stilstaat bij de opkomst van moderne, meer eigenzinnige grafmonumenten, ook te zien op begraafplaats Daalseweg.

De portretten van overledenen zijn zeer de moeite van het lezen waard. Tal van markante en meer alledaagse mensen, met soms markante graven, passeren de revue. Het aandeel van vrouwen, ongeveer twintig procent, is wel zeer bescheiden en vraagt om verantwoording. Niettemin geven de portretten een indruk van allerlei kleine veranderingen en grote gebeurtenissen in de negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw. De in het boek besproken geestelijken en geleerden, kunstenaars en architecten, middenstanders en andere ondernemers stonden midden

in de samenleving en kleurden het (Nijmeegse) katholieke leven.

Alle teksten in *Begraafplaats Daalseweg* zijn ruimhartig van afbeeldingen voorzien. Door het formaat van het boek en de vele portretjes kan het prima zijn weg vinden naar de spreekwoordelijke koffietafel, waar het zo nu en dan kan worden opgepakt en ingekeken. Dat was ook de ambitie van de auteur, zo blijkt uit zijn ten geleide. Het boek bewijst hoe dan ook zijn meerwaarde door een bijzondere begraafplaats te belichten.

Wouter Schrover

Wim Desserjer, *Begraafplaats Daalseweg*. "...Hier liggen de getelden, steen aan steen..." (Nijmegen: Stichting In Paradisum, 2022) ISBN 978-90-903-5831-4, 267 pp., € 25,-. Te bestellen via: stichtinginparadisum@kpnmail.nl.

IN STEEN GEBEITELD?

De vormende kracht van taal staat centraal in de roman *Beitelaar* van auteur/kunstenaar Ted van Lieshout. Vanwege zijn zaterdagbaantje gaat de vijftienjarige Antonij op een broeierige dag naar de plaatselijke begraafplaats, om de boel daar netjes te houden. Wanneer hij een man ziet zitten die in een grafsteen aan het beitelend is, ontvouwt zich een al even broeierige geschiedenis.

In het boek zijn vier verschillende verklaringen opgenomen over wat er die dag is gebeurd, alle door Antonij geschreven. Samen maken de verklaringen duidelijk hoe taal kan onthullen en verhullen, dingen zichtbaar kan maken maar ook verborgen kan houden. Daar ligt ook een parallel met het grafschrift waaraan de beitelende man werkt, waarover Antonij zegt: 'Er staat: *to the light*, [...] maar de letters zijn steeds minder diep uitgestoken, waardoor je de laatste t niet goed kunt zien. Als je het dan uitspreekt staat er: *to the lie*.'

Met beitelend wordt in deze roman dus bedoeld op de manieren waarop we betekenis geven aan de wereld om ons heen. Dat is geen onschuldige activiteit, zo blijkt ook wanneer Antonij terugblijkt op een officiële ondervraging nadat hij

seksueel is misbruikt: 'Als ik drie keer nee had gezegd en het was nog steeds niet goed, dan zei ik natuurlijk ja.' Een al even schrijnend beeld wordt opgeroepen door het grafschrift van een homoseksuele oud-militair: 'When I was in the military / They gave me a medal for killing two men / And a discharge for loving one.' Aldus slaagt Van Lieshout erin om voorbij in steen gebeitelde visies te kijken.

Wouter Schrover

Ted van Lieshout, *Beitelaar*. (Amsterdam/ Antwerpen: Querido, 2022) ISBN 978-90-214-6132-8, 169 pp., € 18,99.

BESTUURSWISSELING

Met ingang van 3 juni is Annemarie van Rijn de nieuwe secretaris van het bestuur. Zij volgt Eward Timmerman op, die (evenals Elvire Vesseur) bestuurslid blijft. Ook neemt zij het werk van Korrie Korevaart voor het Bureau van Terebinth over. Korrie Korevaart was sinds 2016 vicevoorzitter; zij heeft op 3 juni afscheid genomen.

THEMADAGEN

Onverwacht kreeg Terebinth toestemming om op 18 juni het mausoleum van keizer Wilhelm II bij Huis Doorn te bezoeken. Er waren dertien donateurs aanwezig; Wim Cappers gaf een inleiding over de betekenis van dit gebouw, die leidde tot een artikel in dit nummer.

Na de themadagen in 's-Heerenberg (3 april) en Laren (14 mei) volgt op 4 september een themadag op Huis te Vraag in Amsterdam. Het programma staat op terebinth.nl. Suggesties voor het komende seizoen kunt u doorgeven aan Annemarie van Rijn (bureau@terebinth.nl).

RAPPORTAGE VOOR GEMEENTE ZEEWOLDE

Het College van B & W van de gemeente Zeewolde heeft eind juni een lijst met cultuurhistorisch waardevolle graven op de Algemene Begraafplaats in Zeewolde vastgesteld. De lijst was het resultaat van een rapport dat Terebinth heeft uitgebracht, dat positief ontvangen is door het College.

BIJENKOMST PLATFORM FUNERAIR ERFGOED

De volgende bijeenkomst van het Platform Funerair Erfgoed is verplaatst naar de middag van 26 oktober. Deze zal online te volgen zijn. Thema is de financiering van funerair erfgoed. Sprekers:

- Evelien van der Hof, beleidsmedewerker van de gemeente Terneuzen, die vanuit de (een) gemeente zal vertellen over de financiering van funerair erfgoed,
- Anita van Loon, directeur Uitvaartstichting Hilversum, die dat vanuit het perspectief van begraafplaatsen zal doen en
- Antoinette Le Coultre, senior adviseur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die zal spreken over subsidieregelingen van het Rijk en de nieuwe mogelijkheden voor grafmonumenten in het kader van het groenonderhoud.

Meer informatie volgt op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

OP ZOEK NAAR EEN INTERESSANTE PRESENTATIE?

Vrijwilligers op begraafplaatsen, leden van heemkundekringen, (gemeente-) ambtenaren, leden van de Rotary en andere belangstellenden willen vaak meer horen en zien over de geschiedenis van begraven en begraafplaatsen. Terebinth biedt een flink aantal presentaties door haar deskundigen aan. Informatie over onderwerpen en sprekers staat op onze website terebinth.nl. De lezingen zijn te boeken via bureau@terebinth.nl (of telefonisch: 06 5334 7657).

Op 7 december geeft Korrie Korevaart voor Terebinth een lezing over de graven van Johan Huizinga, in de Groene Kerk in Oegstgeest. Van harte welkom!

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

Een levendige begraafplaats

Een toneelstuk bijwonen op een begraafplaats? Of luisteren naar muziek van een klezmer-ensemble op het kerkhof? Het zijn misschien niet de eerste activiteiten die u op zo'n plek zou verwachten. Toch komt zo iets vrij geregeld voor. Soms binnen een bepaald project, soms gewoon omdat de begraafplaats een prachtige openluchtlocatie is die kan bijdragen aan de sfeer. Zo speelde Toneelmakerij Amsterdam in mei van dit jaar het stuk 'Zorgvlied' op Begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam. In september speelt gezelschap Al Dente op verschillende data de klassieke tragedie 'Oresteia' op Begraafplaats Groenesteeg in Leiden. En op de Begraafplaats Bovenbroek in Kampen vinden deze zomer verschillende activiteiten plaats met als afsluiter, op 29 september, een optreden van het klezmer-ensemble Mish-mash van Quintus.

Maar wat vinden we daar nou van? In 2015 moest een dansvoorstelling over rouw die zou plaatsvinden op een begraafplaats, nog geannuleerd worden toen mensen agressief werden omdat zij dachten dat er op de graven gedanst zou worden. En hoewel het er niet op lijkt dat de activiteiten die ik net noemde, dit soort onrust zullen veroorzaken, laat het wel zien hoe mensen in onze samenleving kunnen denken over culturele activiteiten op begraafplaatsen. Ik kan begrijpen dat het voor sommigen een gevoelig punt is. Voelt het als gebrek aan respect? Of misschien vinden ze het wel gewoon een absurde gedachte: levendigheid op een plek waar rust hoort te zijn.

Ik ben soms bang dat er op de dood en op begraafplaatsen nog steeds zo'n taboe rust, dat ze niet meer als een onderdeel van het leven en de samenleving gezien worden. Dit was natuurlijk niet altijd zo, in bijvoorbeeld de middeleeuwen waren kerk en kerkhof het middelpunt van het sociale leven. Van handel tot vermaak.

Voorstellingen, muziek en andere activiteiten, kunnen bijdragen aan de terugkeer van kerkhof en begraafplaats in de maatschappij. En dan niet alleen historische begraafplaatsen, maar juist ook begraafplaatsen waar nog actief uitvaarten plaatsvinden.

Zoals Begraafplaats Bovenbroek die ik hierboven al kort noemde. De activiteiten die deze begraafplaats in Kampen organiseert, komen voort uit het project 'Van begraafplaats naar ontmoetingspark'. Op de begraafplaats werd juist geconstateerd dat nabestaanden behoefte hadden aan een kop koffie en een praatje. Eigenlijk wordt het dan alleen maar nog interessanter als je meer dan alleen de nabestaanden naar de begraafplaats kunt trekken. Laat er maar een kleine gemeenschap ontstaan. Het participatieprogramma waaruit het stuk 'Zorgvlied' is ontstaan, klinkt mij dan ook als muziek in de oren. Jongeren en volwassenen die een speciale relatie met de dood of de begraafplaats hebben, hebben dit stuk samen met regisseur Jessie L'Herminez gemaakt.

Elkaar ontmoeten, elkaar kunnen steunen en de doden nog even kunnen meenemen in de geneugten van het leven. Ja, geef mij maar culturele activiteiten op de begraafplaats.

UIT HET VELD / HARRIËT TAMMINGA

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Harriët Tamminga, bestuurslid van de landelijke Stichting Boete en Verzoening met Israël en anderen.

Veel vrijwilligers die zich inspinnen voor het behoud van oude begraafplaatsen doen dat uit een persoonlijke betrokkenheid. Het gaat hun om hun eigen voorgeslacht, om het onderhoud van het kerkhof van hun parochie, om de zorg voor de begraafplaats om de hoek. De motivatie van de leden van de landelijke stichting Boete en Verzoening is breder.

Christenen van alle gezindten

Basisgedachte is om op deze manier concreet te werken aan verbetering van de relatie tussen christenen en joden, tegen rassenhaat en ook tegen vandalisme op begraafplaatsen. Onderdeel van de stichting is de Werkgroep voor het Onderhoud Joodse Begraafplaatsen, die zich sinds 1975 in binnen- en buitenland inzet voor onderhoud en herstel van deze terreinen. Wat deze werkgroep doet, is een zaak van levensbelang, want door de moord op de joden in de Tweede Wereldoorlog zijn er vaak geen nabestaanden meer die deze zorg op zich kunnen nemen. Harriët Tamminga had het destijds druk genoeg met een gezin en een baan als directiesecretaresse. Ze besloot toch mee te doen toen ze in 2003 een berichtje in de krant las over het opknappen van de joodse begraafplaats in Oldenzaal, haar geboorteplaats. Binnen haar eigen kerkelijke gemeente had ze zich al verdiept in de relatie met Israël en de geschiedenis van het joodse volk. De werkweken die Boete en Verzoening destijds organiseerde, motiveerden haar nog eens extra: 'Samen aan het werk op zo'n rustige plek als een begraafplaats, een gezamenlijke week op een kampeerboerderij, resultaat zien van het werk waar je samen mee bezig bent geweest, dat is heel fijn.'

Centraal aanspreekpunt

Sinds 2005 doet ze bestuurswerk voor de stichting, want dat moet ook gebeuren. Vier, vijf keer per jaar een dag vergaderen, verslagen en nieuwsbrieven schrijven, en zorgen dat de aanvragen uit het land behandeld en geregeld worden: 'Gemiddeld kost het mij ongeveer een halve tot een dag per week. Bij vlagen is het meer, maar ik kan zelf mijn tijd indelen. Op dit moment werken we aan de derde druk van het boekje *Spijker aan de brug*, dat over de geschiedenis en de motivatie van de werkgroep vertelt. Dat kost dan even meer tijd.'

Hoe is het met de waardering voor de activiteiten van Boete en Verzoening gegaan, in de 42 jaar dat de stichting nu bestaat? Harriët Tamminga roept in herinnering dat er in het begin wel enig wantrouwen was in de joodse gemeenschap: 'Maar', zegt ze, 'dat is nu over. Het vertrouwen is in de loop der jaren gegroeid en we krijgen aanvragen uit het hele land. Joodse gemeenten, voor zover die nog bestaan, zijn blij als wij kunnen helpen. We voeren alles uit in hecht overleg met Eduard Huisman, de consultant van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, die de meeste joodse begraafplaatsen in Nederland in beheer heeft. Als het schoonmaken van een grafsteen door onze werkgroep Onderhoud joodse begraafplaatsen stuit op bezwaren van nabestaanden, dan markeren we die grafsteen en slaan we die gewoon over. We doen het allemaal zo zorgvuldig mogelijk, ook volgens de joodse voorschriften.'

Historisch besef

De stichting helpt via de inzet van vrijwilligers die zich aanmelden voor het werk in een bepaalde regio. Van grote en kleine donaties, van de opbrengsten van collectes en speciale acties kan de stichting de kosten van het materiaal en andere onkosten betalen. Voor Harriët Tamminga komt het behoud van dit erfgoed op de eerste plaats. Maar bovenal vindt

Harriët Tamminga op de Joodse begraafplaats in haar woonplaats Zwolle. Foto Bert Pierik. Onder: Vrijwilligers van Boete en Verzoening aan het werk. Foto Harriët Tamminga

ze het van belang dat christenen en anderen op de hoogte zijn van wat er mis is gegaan tussen christenen en joden. En niet alleen daar: ook het onrecht dat mensen in de koloniën is aangedaan en het lot van de slachtoffers van de slavenhandel gaan de stichting aan het hart. Met haar vrijwilligerswerk hoopt Harriët bij te dragen aan meer wederzijds begrip.

Prikactie

De jaarverslagen geven een gedetailleerd overzicht van wat Boete en Verzoening voor haar rekening neemt. In 2021 deed een groep van tien mensen hovenierswerk in Utrecht en in IJsselmuiden werden ongeveer 200 grafstenen opgeknapt. In Hoogersmilde werden stenen rechtgezet en opnieuw gezwart. Ook in Kampen, Monnickendam, Rotterdam, Dordrecht, Middelharnis, Geervliet, Leeuwarden en Arnhem was er werk aan de winkel: schuren, verven, planten, lijmen. Het is een lange lijst. Soms gaat het om vandalisme, soms om het zoeken naar verdwenen grafstenen, zoals de deelnemers aan de themadag van Terebinth op 3 april signaleerden op de joodse begraafplaats in 's-Heerenberg. Die was overwoekerd door braamstruiken en ander groen, en er waren zelfs grafstenen totaal onder de grond verdwenen. De begraafplaats ligt er nu weer verzorgd bij. Het jaarverslag van Boete en Verzoening over 2021 laat weten: 'Onder toezicht oog van de joodse consultant Eduard Huisman zijn we wezen prikken in de grond, zoekend naar de speld in de hooiberg. Na uren zoeken vonden we zowaar twee kinderzerkjes met kleine Hebreeuwse inscripties erop, en later nog een steen in vier stukken die toch wel tot één geheel gepuzzeld kon worden.' Wie wil meedoen aan dit dankbare werk, kan zich opgeven via boete-verzoening.nl.

Korrie Korevaart

Toen... in Doorn

In dit nummer schrijft Wim Cappers over het keizerlijk mausoleum in Doorn, het kader van deze foto's (pp. 10-13). Wilhelm II is op 9 juni 1941 bijgezet in de kapel van Huis Doorn, totdat het mausoleum gereed was. Tegen de wens van de ex-keizer werd zijn uitvaart ook een nazipropagandabijeenkomst, die onder anderen werd bijgewoond door Arthur Seyss-Inquart, die als Rijkscommissaris van Nederland Hitler vertegenwoordigde. De bovenste foto toont de voorop lopende Duitse militairen, op weg van het hoofdgebouw naar de kapel (niet ver van de ingang van het landgoed); zij dragen een krans met hakenkruis. Op de onderste foto staat de kist in de kapel. Links van de ingang is de krans van Hitler te zien. Van beide foto's is de fotograaf onbekend. Fotocollectie Oudheidkamer Doorn.